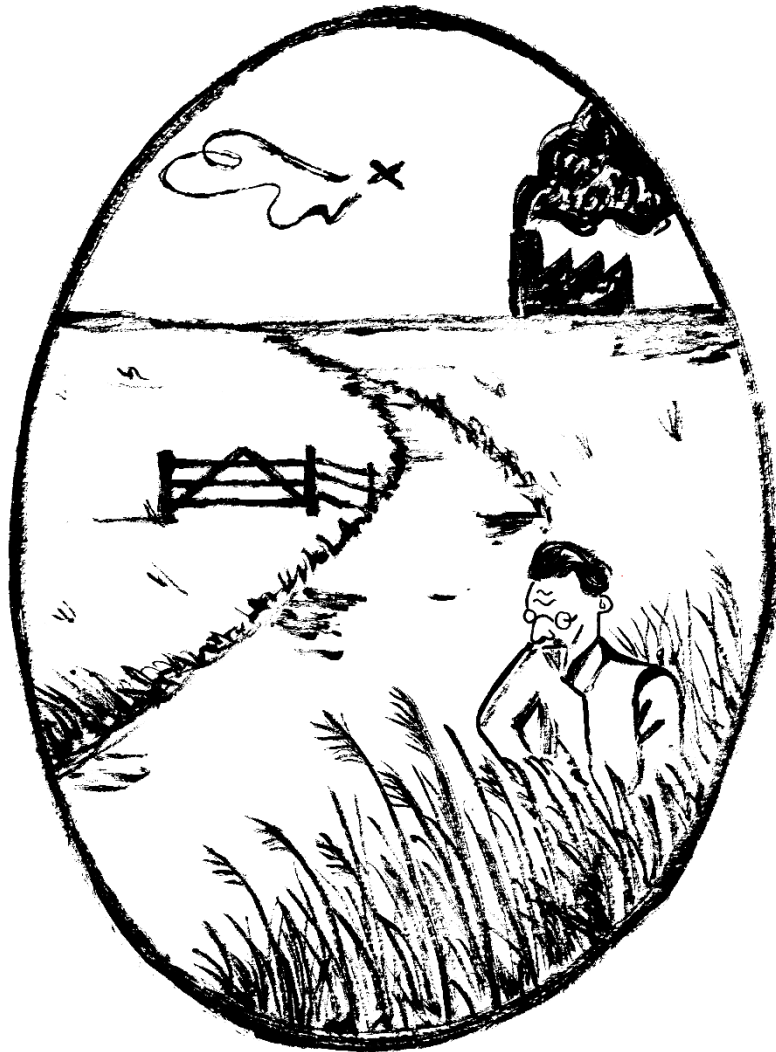

Van arcadia tot activisme?

Een ecokritische lezing van de verbeelding van plaats, identiteit en landschap in
de Friestalige poëzie van Obe Postma

Beeld: Carmen de Koning

Rymke Schuurmans (4036379)

Masterscriptie Nederlandse literatuur en cultuur (UU)

Begeleider: Johan Sonnenschein

Tweede begeleider: Goffe Jensma

Derde lezer: Kila van der Starre

31.118 woorden

17 februari 2023

Samenvatting

Sinds enkele jaren spreken Friezen van ‘lânskipspine’ bij het aanzien van hun landschap dat door de intensieve veeteelt steeds meer is veranderd in een monocultuur. Het gaat niet alleen om een ecologische pijn, maar ook om een cultuurhistorische: het landschap wordt gezien als een onderdeel van de Friese identiteit. In deze scriptie wordt dit verband tussen ecologisch en cultuurhistorisch bewustzijn vanuit een ecokritisch perspectief onderzocht in de poëzie van Friesland's meest canonieke dichter: Obe Postma (1868-1963). Postma dichtte zijn hele leven over het Friese landschap en zijn poëzie beschouw ik daarom als een ‘poëzie van plaats’. Aan de hand van dit idee van plaats breng ik in deze scriptie inzichten uit de ecokritiek samen met onderzoek naar Friese cultuur. Plaatsverbondenheid werd in de vroege ecokritiek sterk gewaardeerd, omdat de lokale betrokkenheid en kennis van een plaats tot een ecologisch bewustzijn zou leiden en een verlangen om de natuurlijke omgeving te beschermen. De verbeelding van plaats gaat vaak gepaard met de pastorale, waarbij het platteland wordt voorgesteld als een ‘natuurlijk’ toevluchtsoord weg van industrialisering en verstedelijking. De pastorale speelt ook een belangrijke rol in de negentiende-eeuwse constructie van Friese cultuur als een authentieke en oeroude plattelandscultuur tegenover het verstedelijkte Holland. De verbeelding van ‘plaats’ en de ‘pastorale’ is later binnen de ecokritiek bekritiseerd omdat ze ecologisch bewustzijn en milieubewust handelen juist ook kunnen tegenwerken. Zo houden ze een statische en gesimplificeerde versie van de natuur in stand, verbloemen ze misstanden op het platteland en dragen ze bij aan nationalistische sentimenten. In de analyse onderzoek ik in hoeverre Postma's poëzie een ecokritisch potentieel laat zien dan wel meer beantwoordt aan conservatieve uitwerkingen. Ik concludeer dat Postma's poëzie als een vorm van proto-ecologische poëzie beschouwd kan worden. Postma's poëzie verwoordt een ecocentrisch perspectief doordat Postma in zijn gedichten dicht bij de grond gaat zitten en vanuit dit nederige perspectief alles om zich heen beschrijft en waarde toekent. Hij ziet zichzelf als onderdeel van een groter geheel, beschrijft de verbondenheid van mens en natuur en plaatst die verbinding in een groter tijdsbestek, waardoor zijn poëzie de tijdelijkheid van een enkel mensenleven overstijgt. Zijn poëzie berust echter te sterk op een pastorale verbeelding van Friesland en de natuur, waardoor zijn poëzie niet kritisch wordt. De Friese natuur wordt vereenvoudigd voorgesteld, als een vertrouwde plek, een thuis, waar de dichter naar terug kan keren voor troost. Hierdoor werkt zijn poëzie eerder koesterend dan uitdagend. Wanneer zijn idyllische Friesland door modernisering verloren dreigt te gaan, zoekt Postma zijn ultieme uitvlucht in de al-ziel, waar alles wat hem behaagt bewaard kan blijven.

Voorwoord

Tijdens de jaarlijkse kerstwandeling met mijn familie in Bakkeveen werd de relevantie van mijn scriptie opnieuw duidelijk. Ik liep met mijn ‘pake’ en ‘omke’ door de omgeving waar zij beiden zijn opgegroeid en waar ze hun hele leven hebben gewoond. Mijn omke wijst naar een onopvallend dal in het heideland en vertelt hoe daar vroeger een grote plas lag, waar hij als kind vaak ging zwemmen met mijn ‘mem’, terwijl mijn pake en beppe in de duinen zaten te wachten met ranja en koek. Ik besef dat ik de droogte niet zie, omdat ik het landschap niet ken. Ik loop door Bakkeveen zonder herinneringen en het landschap heeft er voor mij nooit anders uit gezien. Mijn pake en omke zien echter de droogte, waar vroeger beekjes en plassen waren. Ze twijfelen dan ook steeds vaker aan de politieke partij waar ze hun hele leven op hebben gestemd. Tegelijkertijd houden ze vast aan dat wat hun vertrouwd is.

Mijn scriptie was een zoektocht naar de weg naar het Fries. Ik pleit voor een verbinding tussen het lokale en het globale, tussen platteland en stad, maar tegelijkertijd weet ik als geen ander hoe verschillend de werelden van mijn jeugd in Idaerd en die in de stad Utrecht (en eerder Amsterdam) zijn. Aanvankelijk koos ik voor de studie diergeneeskunde, net als mijn vader die dierenarts is, en met die keuze bleef de verbinding met het platteland van mijn jeugd bestaan. Toen ik daarna Nederlands ging studeren, een studie die in mijn thuisomgeving weinig tot de verbeelding sprak, werd de afstand tot de wereld van mijn jeugd groter. In deze scriptie keerde ik terug naar de taal van jeugd en mijn familie, in een poging om die twee verschillende werelden in mijzelf met elkaar te verenigen.

Op zeker één manier is dat gelukt; door de Friese cultuur en literatuur te bestuderen en te verbinden met alles wat ik had geleerd in Utrecht, maakte ik het Friese weer actief in mijn leven. Het was niet alleen een projectie van wat ik had geleerd op het Fries, het Fries sprak ook terug. Het meest wezenlijk in de gedaante van Goffe Jensma, die een grote steun is geweest bij het schrijven van deze scriptie. Hij heeft mij wegwijs gemaakt in de Frisistiek en liet me zien dat onderzoek naar de Friese cultuur en literatuur actueel en levend kan zijn. Het was een grote eer om bij zijn afscheid van het hoogleraarschap Fries het eerste exemplaar van zijn boek *Exit Fryslân* (2022) in ontvangst te mogen nemen. Hierbij wil ik Goffe bedanken voor al zijn inspiratie en vertrouwen. Daarnaast wil ik Johan Sonnenschein, mijn begeleider vanuit Utrecht, bedanken voor al zijn hulp, kritische blik en bovenal geduld. Zijn onderzoek naar (activistische) poëzie inspireerde mij om deze scriptie te schrijven. Tot slot wil ik Rune enorm bedanken voor het meermaals doorlezen van mijn scriptie en geven van commentaar.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Voorwoord	3
1. Inleiding.....	5
2. Theorie: ecokritiek, plaats en de pastorale	11
2.1 Opkomst en definitie van de ecokritiek	11
2.2 Ecokritiek en plaatsverbondenheid	14
2.3 De pastorale	22
3. De Friese context	30
3.1 Plaatsverbondenheid in minderheidsliteraturen.....	30
3.2 Friese cultuur als oude plattelandscultuur	32
3.3 Het hedendaagse Friese trauma	34
4. Methode.....	38
4.1 Corpusselectie.....	38
4.2 Analysewijze	38
5. Analyse Obe Postma.....	41
5.1 Obe Postma: levensloop en eerder onderzoek	41
5.2 <i>Fryske lân en Fryske libben</i> (1918, 1923)	44
5.3 <i>De ljochte ierde</i> (1929).....	52
5.4 <i>Dagen</i> (1937).....	58
5.5 <i>It sil bestean</i> (1946)	61
5.6 <i>Fan wjerklank en besinnen</i> (1957)	65
6. Conclusie	70
Literatuurlijst	74

1. Inleiding

Friese poëzie en de milieucrisis

Hoewel wetenschappers al decennia waarschuwen voor de gevolgen van klimaatverandering bestaat er pas sinds enkele jaren een crisisgevoel in de hele maatschappij. Ook in Friesland zijn de zorgen over de natuurlijke leefomgeving uitgegroeid tot een urgent thema. Een toonaangevende stem binnen het Friese debat is die van trekvoegecoloog Theunis Piersma, die met zijn wetenschappelijk onderzoek publieke aandacht vraagt voor de verdwijning van de Friese weidevogels. Piersma werkte onder andere mee aan het burgerinitiatief ‘Kening fan ‘e Greide’, een cultureel project dat oproept tot actie tegen de verdwijning van de grutto.¹ Door de jarenlange intensieve veeteelt die gericht is op maximale productie van eiwitrijk gras, is het Friese land veranderd in een monocultuur ten koste van bloemen, kruiden, insecten en vogels. Het verdriet dat gevoeld wordt bij het aanzien van dit ‘groene asfalt’ heeft onder Friezen zelfs een eigen woord gekregen: ‘lânskipspine’ (landschapspijn).² Die landschapspijn is niet alleen het gevolg van een ecologische zorg maar ook van een cultuurhistorische. Het groene asfalt, rechtgetrokken kronkelsloten, megastallen naast stolpboerderijen, huisjesparken en windmolens worden gezien als een aantasting van het traditionele Friese landschap.³

De landschapspijn is daarmee direct verbonden met de Friese culturele identiteit. Ook Piersma doet een beroep op de culturele waarde van de grutto door te benadrukken dat de vogel tot ‘nationaal erfgoed’ behoort en volledig verweven is ‘met onze geschiedenis en onze cultuur’.⁴ Het programma van Leeuwarden als Culturele Hoofdstad van 2018, dat veel aandacht had voor het landschap, biodiversiteit en verduurzaming, beschrijft eveneens hoe natuur en cultuur hand in hand gaan: ‘the indigenous godwit is part of Frisian culture just as much as the Frisian language and the Elfstedentocht.’⁵ De ‘culturele diversiteit’ kan niet gewaarborgd worden in een uitstervend landschap zonder biodiversiteit, want: ‘Culture and

¹ ‘Kening fan ‘e Greide’, 2012, <https://www.kening.frl>.

² Deze term werd voor het eerst geïntroduceerd door de Friese journalist Jantien de Boer en vond veel weerklank bij de Friese bevolking. Jantien de Boer, ‘Melk, kaas en landschapspijn’, *Leeuwarder Courant*, 11 juni 2016, <https://lc.nl/friesland/melk-kaas-en-landschapspijn-21416616.html>.

³ ‘Meer molens op land toch weer in beeld’, *Leeuwarder Courant*, 20 mei 2018, <https://lc.nl/friesland/Meer-molens-op-land-toch-weer-in-beeld-23196445.html>.

⁴ Caspar Janssen, ‘Nog even en de grutto is verleden tijd’, *de Volkskrant*, 7 november 2015, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/nog-even-en-de-grutto-is-verleden-tijd~b4bcd32f/>.

⁵ Projecten die aandacht vroegen voor het landschap en duurzaamheid zijn: ‘King of the Meadows’, ‘Silence of the Bees’ en ‘Energy Now!’, ‘Embassy for Water’, ‘Triple A Landscape’, ‘The Sea! The Sea!’. Stichting Kulturele Haadstêd, *Iepen Mienskip Leeuwarden-Ljouwert’s Application for European Capital of Culture 2018*, 2013, 49.

nature are living organisms that depend on the same ecosystem'.⁶ Leefomgeving en Friese cultuur gaan dus hand in hand.

Die verbinding tussen ecologische zorgen en identiteit komt ook terug in de Friese poëzie.⁷ Een tweetal gedichten kan dit illustreren. In het gedicht 'Dream fan de ljurk' van de succesvolle romancier Hylke Speerstra wil het dichtelijk personage vasthouden aan een natuurherinnering uit zijn jeugd, die hij aanduidt met 'droom' en die hem hoop geeft: 'Lit my dy iene dream behâlde,/ De dream dy't my as hope jout'.⁸ Op deze persoonlijke herinnering volgt een collectieve binding met het landschap: dat landschap vormde het (Friese) wezen alsook de Friese taal, die net als het landschap rijk is in verscheidenheid en vol van eigenheid (En't lânskip hiel ús wêzen foarme/ Yn taal, ryk yn ferskiedenhyd/ Sa blomryk. Sa fol eigenhyd.).⁹ Maar tegenwoordig is het landschap in kleur vervlakt en weggegeven aan de 'technocraten' die er hun winst mee behaalden ('Dy't út ús gas en sân har winst behelje') totdat de Friezen het met zichzelf betaalden ('Oan't wy it mei ússels betellen').¹⁰ Verlies van het landschap betekent dus verlies van de Friese identiteit. In de laatste strofe roept het gedicht op om vast te houden aan de droom en die om te zetten in hoop, want het is nog niet te laat: 'Hâld fêst dy dream, wy kin noch kieze!/ Wy meie de hope net ferlieze'.¹¹

Een ander voorbeeld is 'Myn lân' van Elmar Kuiper.¹² In het gedicht rouwt Kuiper om het verlies van het Friese land. 'Wêr is myn lân?', vraagt hij zich herhaaldelijk af, het land van 'gouden rêgen', het 'greide-orkest' en de 'ljjip' en de 'skries', waar het eieren regent

⁶ Stichting Kulturele Haadstêd, *Iepen Mienskip*, 3.

⁷ Zie bijvoorbeeld het collectieve en literaire protestboek *Giftige Simmer* (2018) onder redactie van Abe de Vries en Albertina Soepboer. Ook de dichtbundels *Blaumelly* (DeRyp, 2020) van Abe de Vries en *Lân sûnder ljurk* (Hispel, 2019) van Syds Wiersma bevatten kritische gedichten over het Friese landschap. De nieuwste dichtbundel *Útsicht* (Noordboek, 2022) van de 95-jarige Aggie van der Meer verwoordt eveneens een ecokritisch en activistisch geluid binnen de Friese literatuur. Tot slot kan genoemd worden dat de Friese dichter Jan Kleefstra onlangs verklaarde niet meer in het Fries te kunnen dichten, omdat die taal voor hem te sterk verbonden is met een landschap dat verloren is gegaan. Omrop Fryslân, 'Pijn om natuur deed Kleefstra dichten', 27 september 2020, <https://www.omropfryslan.nl/nl/nieuws/994779/pijn-om-natuur-deed-kleefstra-dichten>.

⁸ Hylke Speerstra, 'Dream fan de ljurk'. Dit gedicht kwam op mijn pad in een powerpointpresentatie van Theunis Piersma over de verdwijning van de weidevogels. Het gedicht is niet gepubliceerd, maar wel door Speerstra voorgedragen tijdens optredens met het Lemster Mannenkoor. Bron: auteur zelf. Zie ook de documentaire 'Yn dit lânskip leit myn libben' (In dit landschap ligt mijn leven), waarin Speerstra een brief schrijft aan de Friese taalstrijder Fedde Schurer en het verlies van de Friese taal verbindt met het verlies van biodiversiteit: 'Allinne it greidlân is noch sljocht en rjocht, mar hat it ferskaat oan kleur en blom dêrmei ferspile. Sil no ús rike spraak ek net syn kleur en klank ferlieze?', <https://www.youtube.com/watch?v=9dJvGYYlWwk&t=539s>.

⁹ Hylke Speerstra, 'Dream fan de ljurk'.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ 'Houd vast die droom, wij kunnen nog kiezen!/ Wij mogen de hoop niet verliezen', ibidem.

¹² Elmar Kuiper, 'Myn lân', 15 maart 2016, <https://www.kening.fr/myn-lan-gedicht-van-elmar-kuiper/>. Het gedicht schreef Elmar Kuiper ter gelegenheid van de aankomst van grutto Amalia voor het KH2018-project 'Kening fan 'e Greide' en werd later opgenomen in zijn bundel *Wite Mûle, Swarte Molke* (Hispel, 2020).

(‘dêr’t it aaien reint’).¹³ Het verdriet van de kieviet die in het dode landschap geen plek meer heeft om te broeden, wordt gelijkgesteld aan het verdriet van de dichter die zijn ‘âlde lân’ niet meer kan bezingen.¹⁴ Op die manier worden Friese identiteit en dichterschap verbonden met de natuur. Als reactie op het dode landschap verlangt de dichter ‘als een man’ terug naar de goede oude tijd: ‘Dat sis ik as in man dy’t de goede tiid wer meimeitsje wol’.¹⁵ Hij wil weer kunnen stampen door plassen, rusten tussen gouden ruggen en luisteren naar het weide-orkest, naar een ‘orgie’ van geluiden.¹⁶

De gedichten van Speerstra en Kuiper laten zien dat een verbondenheid met plaats kan aanzetten tot een verlangen tot zorg, tot bescherming van die plaats. Het gedicht van Speerstra is in dat opzicht productiever, omdat het een meer concrete kritiek uit op winst gemotiveerde uitbuiting van het landschap. Hij zet hierbij een jeugdherinnering in om in het heden te activeren. Het gedicht van Kuiper gebruikt het verleden eerder als een vlucht en verlangt een harmonieus samenzijn van man en natuur die in tijden van onomkeerbare klimaatverandering onhoudbaar is geworden. Zijn gedicht laat zien dat plaatsverbondenheid ook tot nostalgie kan leiden. Deze spanning waarbij plaatsverbondenheid enerzijds een ecokritische potentie heeft, maar anderzijds ook een meer regressieve tendens heeft, zal centraal staan in deze scriptie.

Het onderzoek

De verbinding tussen Friese identiteit en landschap en de mogelijke ecokritische potentie daarvan, wordt in deze scriptie nader onderzocht met behulp van een ecokritische lezing van de Friestalige poëzie van Frieslands meest canonieke dichter: Obe Postma (1868-1963). De eerder genoemde gedichten van Speerstra en Kuiper staan in een langere traditie van Friese landschapspoëzie, waar Obe Postma, ook wel ‘dichter fan it Fryske lân’ genoemd, het voorbeeld bij uitstek van is.¹⁷ Zijn dichtwerk neemt een centrale plaats in binnen de Friese literatuurgeschiedenis en verhoudt zich in hoge mate tot het Friese landschap en de mensen die in dat landschap werken.¹⁸ Zoals Goffe Jensma eerder opmerkte is zijn poëzie ondenkbaar zonder Friesland, en zijn poëzie kan daarom beschouwd worden als een ‘poëzie van plaats’.¹⁹

¹³ Kuiper, ‘Myn lân’.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ ‘Dat sis ik no as in man dy’t batse wol/ troch machtige puozzen, as in man/ dy’t him deljaan wol tusken gouden/ rêgen, dy’t harkje wol nei it greide-/ orkest, nei in orgy fan lûden.’, ibidem.

¹⁷ Tresoar, ‘Postma, Obe’, 2021, <https://www.sirkwy.frl/index.php/schrijvers-biografieen/100-p/437-postma-obe>.

¹⁸ Illustratief voor Postma’s canonieke positie is de *Spiegel van de Friese poëzie* (Pier Boorsma, Teake Oppewal, Geertrui Visser (red.), Meulenhoff, 2008) waarin van Postma verreweg de meeste gedichten zijn opgenomen.

¹⁹ Goffe Jensma, ‘Fryske literatuer en Fryske identiteit’, *De Moanne* 5 (2007) 7, 15.

Postma's poëzie wordt tot op de dag van vandaag nog altijd veel gelezen, ook in relatie tot de milieucrisis. Zo werd Postma's poëzie ter gelegenheid van zijn honderdvijftigste verjaardag in verband gebracht met het thema 'lânskipspine' en schreef een vijftal Friese dichters een daarop geïnspireerd gedicht.²⁰ Het verkiezingsprogramma van de PvdA-Súdwest-Fryslân van 2022 verwees naar de dichter in hun duurzaamheidsplannen.²¹ In 2020 schreef Piet Gerbrandy voor *Wjerklank*, het tijdschrift van het *Obe Postma Selskip*, een kort essay waarin hij Postma voorzichtig in verband bracht met de ecokritiek.²² Het is daarom relevant om met een ecokritische analysewijze terug te kijken op het oeuvre van deze dichter, dat zo bepalend is geweest voor de Friese literatuur in het algemeen en de beleving van het Friese landschap in het bijzonder. Het doel van deze scriptie is daarbij tweeledig: enerzijds draagt die bij aan een (her)interpretatie van Postma's poëzie, anderzijds onderzoekt het de ecokritische potentie van een plaatsgebonden, regionale minderheidspoëzie. De hoofdvraag die leidend zal zijn in deze scriptie is: *Hoe verhouden Friese identiteit en natuurverbeelding zich tot elkaar in Obe Postma's poëzie en hoe kan deze begrepen worden vanuit een ecokritisch perspectief?*

Om deze vraag te beantwoorden, breng ik in deze scriptie inzichten uit de ecokritiek samen met cultuurhistorisch onderzoek naar de Friese cultuur. De ecokritiek is een relatief nieuwe subdiscipline van de literatuurwetenschap die zich bezighoudt met representaties van natuur en landschap in literaire teksten. Het opereert daarbij vanuit een directe maatschappelijke urgentie: 'ecocriticism seeks to evaluate texts and ideas in terms of their coherence and usefulness as response to environmental crisis'.²³ Ecocritici plaatsen het belang van de natuurlijke wereld bovenaan en leggen discoursen bloot die eventueel verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de hedendaagse klimaat- en milieucrisis.²⁴ Met name het hiërarchische dualisme tussen mens en natuur wordt binnen de ecokritiek als schadelijk gezien.²⁵

Om de ecokritische lezing van Postma's poëzie te verbinden aan de Friese situatie maak ik ook gebruik van cultuurhistorisch onderzoek naar de Friese cultuur en literatuur. Voor de Friese literatuur geldt bovendien, meer dan voor literaturen in grotere talen, dat die

²⁰ Rixt Oenema, 'De landschapspijn van Friese dichters', *Leeuwarder Courant*, 7 april 2018, <https://lc.nl/friesland/De-landschapspijn-van-Friese-dichters-23073531.html>.

²¹ PvdA Súdwest-Fryslân, 'Het best voor Súdwest!' (verkiezingsprogramma 2022-2026), 2022, [Programma-PvdA-Sudwest-2022-gecomprimeerd.pdf](#).

²² Piet Gerbrandy, 'De wyn fan Fryslân: Over het houden van een lezing voor het Obe Postma Selskip', *Wjerklank* 23 (april 2021) 4-13.

²³ Richard Kerridge, in Hans Bertens, *Literary Theory (third edition)*, Routledge, 2008, 226.

²⁴ Bertens, *Literary Theory*, 227.

²⁵ Idem, 225.

een complexe en nauwe band onderhoudt met de Friese identiteit.²⁶ Anders dan bijvoorbeeld in de Nederlandse literatuur, is het schrijven van Friese literatuur niet iets vanzelfsprekends. Schrijvers van Friese literatuur kiezen vanuit een situatie van tweetaligheid voor de minst voor de hand liggende taal, namelijk die met de minste lezers. Bijgevolg is het besluit van een schrijver om in het Fries te schrijven altijd een bewuste keuze, waarbij de schrijver zich verbindt met de Friese cultuur.²⁷

Ik verbind de ecokritiek aan cultuurhistorisch onderzoek via het concept ‘plaats’. Een dergelijke verbinding van ecokritiek met cultuurhistorisch onderzoek is eerder voorgesteld door Christopher Schliephake in *Handbook of Ecocriticism and Cultural Ecology* (2016).²⁸ Hij wijst erop dat zowel de ecokritiek als culturele geheugenstudies zich kenmerken door de centrale positie die noties van ruimte en plaats innemen in de theoretische onderbouwing ervan.²⁹ Vanaf het begin benadrukken ecocritici het belang van de band tussen mens en natuurlijke omgeving voor het opwekken van milieubewustzijn. In dezelfde geest hebben cultuurhistorici benadrukt hoe de geschiedenis van een volk vaak verbonden is met het topografisch geheugen.³⁰ De natuurlijke leefomgeving moet niet alleen worden gezien als de achtergrond van culturele processen, maar eerder als een centrale actor daarin.³¹

Naast het idee van plaats, vormt de pastorale een belangrijk verbindend concept in mijn scriptie. De pastorale is een beeld dat vaak gepaard gaat met de verbeelding van plaats, waarbij het platteland als een ‘natuurlijk’ toevluchtsoord wordt afgezet tegenover het moderne stadsleven. De pastorale is een diep geworteld beeld in de westerse natuurverbeelding en daarom een belangrijk onderzoeksthema voor ecocritici.³² De pastorale heeft aan de basis van milieubewegingen gestaan en was zodoende ook van invloed op de vroege ecokritiek, terwijl het later door het vakgebied pas kritisch benaderd werd. In deze scriptie zal ik beargumenteren dat de pastorale verbeelding ook aan de basis van de negentiende-eeuwse constructie van Friese cultuur als oeroude plattelandscultuur heeft gestaan en dat dit beeld nog altijd een belangrijke rol binnen Friesland speelt.

²⁶ Goffe Jensma, ‘Passagieren op een veer. Literatuurgeschiedenis van Friesland anno 2009’, *Philologia Frisica Philologia Frisica anno 2008. Lêzings fan it achttjinde Frysk Filologekongres fan de Fryske Akademy op 10, 11 en 12 desimber 2008*, Afûk-Fryske Akademy, 2012, 187-188.

²⁷ Jensma, ‘Passagieren op een veer’, 188.

²⁸ Christopher Schliephake. ‘29 Literary Place and Cultural Memory’, in Hubert Zapf (red.), *Handbook of Ecocriticism and Cultural Ecology*, De Gruyter, 2016, 569-589.

²⁹ Idem, 572.

³⁰ Idem, 572.

³¹ Idem, 569.

³² Eric Metz, ‘De natuur is een tempel. Literatuur en ecokritiek.’, *Vooy* 33 (2015), 41.

Postma's werk is tot dusver alleen maar vanuit de klassieke literatuurtheorie bestudeerd, waarbij de eenheid van de poëzie en de eenheid van de auteur centraal staan. Door Postma's poëzie vanuit een cultuurhistorische en ecokritische invalshoek te bekijken, is deze scriptie een eerste poging om het onderzoek naar Postma open te breken naar een meer hedendaags en maatschappelijker perspectief. Een dergelijke leeswijze past in de opkomst van meer interdisciplinaire en theoretische benaderingen zoals 'cultural studies' en 'new historicism'.³³ In deze benaderingen wordt literatuur opgevat als betekenisgever ('signifying practice') en in de historische context geplaatst.³⁴ Voor de Friese literatuur is een dergelijke benadering des te meer relevant vanwege de nauwe band die ze heeft met de Friese identiteit.³⁵

Alvorens ik tot de analyse van Obe Postma overga, volgen eerst twee hoofdstukken waarin ik achtereenvolgens de ecokritiek en de beeldvorming van Friese cultuur en literatuur bespreek. In hoofdstuk 2 bespreek ik allereerst de ontwikkeling en de definitie van de ecokritiek, om vervolgens te kijken naar de belangrijke rol van plaatsverbondenheid en de pastorale binnen de ecokritiek. Voor beide beelden laat ik zien hoe ze later vanuit ecokritisch oogpunt ook zijn bekritiseerd. Tot slot kijk ik op welke manier ze eventueel nog toekomst kunnen hebben. In hoofdstuk 3 bespreek ik plaatsverbondenheid en de pastorale in relatie tot de Friese cultuur. Ik laat zien dat de negentiende-eeuwse constructie van Friesland als oude plattelandscultuur tegenover het verstedelijkte Holland als pastoraal geïnterpreteerd kan worden en hoe dit beeld vandaag de dag op gespannen voet staat met de toekomst van de Friese cultuur. In het methodische vierde hoofdstuk vertaal ik de ecokritische en Fries cultuurhistorische inzichten uit hoofdstuk 2 en 3 naar een literatuurwetenschappelijk begrippenapparaat. Plaatsverbondenheid en de pastorale hebben zowel een ecologische potentie, als een meer regressieve uitwerking. Aan de hand van drie criteria die centraal staan in een ecokritische lezing, onderzoek ik deze spanning in de poëzie van Postma. Ik kijk op welke manier Friese identiteit en natuur zich tot elkaar verhouden in Postma's poëzie en in hoeverre zijn poëzie als ecologisch, dan wel meer regressief gelezen moet worden. Ik eindig met een conclusie over de ecokritische potentie van Postma's poëzie.

³³ Jensma, 'Passagieren op een veer', 187.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

2. Theorie: ecokritiek, plaats en de pastorale

2.1 Opkomst en definitie van de ecokritiek

De ecokritiek komt voort uit de milieubeweging van de jaren zestig. De publicatie van *Silent Spring* (1962) van Rachel Carson, een aanklacht tegen het gebruik van pesticiden, wordt algemeen gezien als het begin van die beweging.³⁶ De term ‘ecocriticism’ werd waarschijnlijk in 1978 voor het eerst gebruikt in een essay van William Rueckert getiteld ‘Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism’.³⁷ Dit essay wordt door veel ecocritici gezien als het beginpunt van de ecokritiek.³⁸ Van een ecokritische beweging in de literatuurwetenschap kan echter pas gesproken worden vanaf de jaren negentig.³⁹ Dan ontstaan er steeds meer studies die expliciet verwijzen naar het ecokritische perspectief en vindt er institutionalisering plaats. Zo wordt in 1992 in Amerika de ASLE (Association for the Study of Literature and the Environment) opgericht, dat tot op heden de grootste internationale ecokritische beroepsvereniging is. In 1993 krijgt de ecokritiek met *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* (ISLE) zijn eigen tijdschrift. In de daaropvolgende jaren komen ook andere verenigingen van de grond zoals de Europese vereniging ESLE en in 2011 in Luxemburg de BASCE (*Benelux Association for the Study of Art, Culture, and the Environment*).⁴⁰ Zo groeide het jonge vakgebied door toenemend besef van de dreiging van de klimaatcrisis in korte tijd uit tot een internationaal erkende specialisatie binnen de literatuurstudie.

Over de vraag wat de ecokritiek precies inhoudt, verschillen de meningen. Ecokritiek is een overkoepelende term waaronder verschillende benaderingen vallen, waardoor het lastig is om de term eenduidig te definiëren. Zoals ecocriticus Lawrence Buell stelt, is ecokritiek een ‘increasingly heterogeneous movement’.⁴¹ Hoe veelomvattend het onderzoeksveld kan zijn blijkt ook uit Cheryll Glotfelty’s vaak geciteerde definitie van ecokritiek als ‘the study of the relationship between literature and the physical environment’.⁴² Vergelijkbaar definieerde Lawrence Buell ecokritiek als ‘an umbrella term ... used to refer to the environmentally oriented study of literature’.⁴³

³⁶ Greg Garrard, *Ecocriticism*, Routledge, 2004, 1.

³⁷ Metz, ‘De natuur is een tempel’, 39.

³⁸ Cheryll Glotfelty en Ursula Heise, in Claudia Zeller, ‘Kleverig drama: Nieuwe ecokritische perspectieven in de poëzie van Dominique de Groen’, *Internationale Neerlandistiek* 59 (2021) 1, 54.

³⁹ Metz, ‘De natuur is een tempel’, 39.

⁴⁰ Idem, 40.

⁴¹ Lawrence Buell, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*, Blackwell, 2005, 1.

⁴² Cheryll Glotfelty, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, University of Georgia Press, 1996, 4.

⁴³ Buell, *The Future of Environmental Criticism*, 138.

In deze scriptie maak ik gebruik van de definitie die Hans Bertens hanteert. Ecokritiek is volgens hem het onderzoeken van representaties van natuur in literaire en non-literaire teksten en andere culturele producten, met een nadruk op de vraag hoe ‘natuur’ wordt geconstrueerd in die teksten en culturele producten.⁴⁴ Door het analyseren van dergelijke representaties poogt de ecokritiek onderliggende discoursen bloot te leggen die onze kijk op en omgang met natuur bepalen en mogelijk hebben bijgedragen of nog steeds bijdragen aan onze milieuproblemen.⁴⁵ Als meest schadelijke van deze veronderstellingen zien ecocritici het idee dat de mens het recht heeft om de natuur te gebruiken en zelfs te exploiteren vanwege zijn vermeende plaats bovenaan een ‘natuurlijke’ of door God ingestelde hiërarchie.⁴⁶ Ecocritici willen voorbij gaan aan dit antropocentrische perspectief en stellen in plaats daarvan een ‘earth-centered approach’ voor.⁴⁷ De ecokritiek is daarbij geïnteresseerd in het ontmantelen van de mens/natuur hiërarchie, een tegenstelling die voor ecocritici zowel de mens/dier als de cultuur/natuur tegenstelling omvat.⁴⁸ Dit dualistische denken heeft bijgedragen tot de kloof tussen mens en natuur en de uitbuiting van de één door de ander. In werkelijkheid zijn mens en natuur sterk verweven en afhankelijk van elkaar.

Door het maatschappijkritisch karakter vertoont de ecokritiek gelijkenissen met kritische theorieën zoals het postkolonialisme en het feminisme.⁴⁹ De ecokritiek ontwikkelde zich in de jaren negentig dan ook tegen achtergrond van de toenmalige dominantie van poststructuralistische paradigma’s, zoals deconstructie en New Historicism.⁵⁰ Dergelijke benaderingen pogen verborgen machtsstructuren en discursieve kaders bloot te leggen waarin teksten, identiteiten, etniciteit, gender en sekse vorm krijgen. In het geval van postkolonialisme en feminisme is dat het imperialistische en patriarchale wereldbeeld. In de ecokritiek is dat de ‘antropocentrische’ ideologie, die de belangen van de mens boven die van dieren, natuur en het klimaat zet. Net als door het feminisme of het postkolonialisme wordt er door de ecokritiek een stem gegeven aan een onderdrukte entiteit. In dit geval vrij letterlijk, omdat de natuur zich per definitie niet met menselijke taal kan verweren.

Omdat de ecokritiek zo’n breed onderzoeksveld is en de theorieën binnen het veld sterk uiteen lopen, is er eveneens geen eenduidige definitie over wanneer een gedicht als ecokritisch beschouwd kan worden. John Shoptaw spreekt van ecopoëzie als het zowel

⁴⁴ Bertens, *Literary Theory*, 224.

⁴⁵ Idem, 226.

⁴⁶ Idem, 230.

⁴⁷ Glotfelty, in Bertens, *Literary Theory*, 226.

⁴⁸ Bertens, *Literary Theory*, 230.

⁴⁹ Metz, ‘De natuur is een tempel’, 39.

⁵⁰ Reuben Martens en Pieter Vermeulen, ‘Ecokritiek/Ecocriticism’, in Inge Arteel en Bruno Forment (red.), *Literature and Music*, Academia Press, 2018, 103.

milieubewust als activistisch is.⁵¹ Met milieubewust bedoelt hij dat een ecogedicht geheel of gedeeltelijk over de niet-menselijke natuurlijke wereld moet gaan – en niet enkel figuurlijk.⁵² Een ecogedicht is dus een soort natuurgedicht, maar om van natuurgedicht een ecogedicht te worden, moet het ecocentrisch en niet antropocentrisch zijn: ‘human interests cannot be the be-all and end-all of an eco-poem’.⁵³ Ten tweede moet het gedicht milieuactivistisch zijn, wat betekent dat het gedicht de bedreiging van de natuur door de mens aankaart.⁵⁴ Zoals Ursula K. Heise het uitdrukt, is eco-poëzie ‘related to the broader genre of nature poetry but can be distinguished from it by its portrayal of nature as threatened by human activities.’⁵⁵ Daarnaast is een ecogedicht niet alleen in thematiek milieuactivistisch, maar ook retorisch; het is dringend en bedoeld om te verontrusten.⁵⁶

Omdat Postma schreef in een periode die vooraf gaat aan een algemeen bewustzijn van klimaatverandering of het Antropoceen – het huidige tijdsgewricht waarin de mens een onomkeerbare geologische invloed uitoefent op het systeem Aarde – is het relevant om te kijken wat ‘ecopoëzie’ kan betekenen voorafgaand aan poëzie die zich direct bezighoudt met noties van het Antropoceen.⁵⁷ Susanna Lidström en Greg Garrard onderscheiden wat dat betreft twee vormen van eco-poëzie: *ecophenomenological* en *environmental ecopoetry*.⁵⁸ De eerste vorm hanteert een sterk ecocentrische blik, waarbij de niet-menselijke omgeving en objecten een eigen autonomie en complexiteit krijgen toebedeeld buiten de waarneming van de mens. Gebaseerd op romantische tradities, is de toon vaak feestelijk en richten ze zich op natuurvormen die relatief eenvoudig te visualiseren en te relateren zijn.⁵⁹ *Environmental ecopoetry* benadrukt de verbondenheid en verwevenheid van mens en natuur, van cultuur en natuur. Het werk van Seamus Heaney is hier een goed voorbeeld van, omdat zijn natuurverbeeldingen onderdeel zijn van menselijke plaatsen en omgevingen, vooral van een lange Ierse geschiedenis waarin mens en landschap elkaar beïnvloeden.⁶⁰

Bij deze tweede vorm van eco-poëzie speelt het idee van plaats een grote rol. Timothy Clark wijst op de algemene trend van ekokritische lezingen om zich te richten op dergelijke poëtica van plaats: ‘Lidström and Garrard’s attention to Heaney exemplifies a general trend in

⁵¹ John Shoptaw, ‘Why Ecopoetry?’, *Poetry* 207 (2016) 4, 395.

⁵² Idem, 395.

⁵³ Idem, 396.

⁵⁴ Idem, 400.

⁵⁵ Ursula K. Heise, in Shoptaw, ‘Why Ecopoetry?’, 400.

⁵⁶ Shoptaw, ‘Why Ecopoetry?’, 400-401.

⁵⁷ Timothy Clark, *The Value of Ecocriticism*, Cambridge University Press, 2019, 62-63.

⁵⁸ Susanna Lidström en Greg Garrard, ‘Images Adequate to Our Predicament’: Ecology, Environment and Ecopoetics’, *Environmental Humanities* 5 (2014) 1, 35.

⁵⁹ Idem, 38.

⁶⁰ Clark, *The Value of Ecocriticism*, 64.

ecocritical readings of poetry to focus on specific places, their complex layers of human and non-human significance and history.’⁶¹ Omdat Postma’s poëzie ook sterk verbonden is met plaats, zal ik in de volgende paragraaf deze centrale plek van plaatsverbondenheid binnen de ecokritiek verder uitlichten. De verbeelding van plaats, zo zal blijken, hangt sterk samen met de pastorale verbeelding, die ik daarom in 2.3 zal uitlichten. De pastorale is bovendien essentieel in een bespreking van Postma’s oeuvre, dat sterk gericht is op twee kernelementen van de pastorale: het verleden en het platteland.

Zowel plaats als de pastorale hebben aan de basis gestaan van milieubewegingen en de vroege ecokritiek. Hoewel plaatsverbondenheid en de pastorale een belangrijke rol hebben gespeeld in de ecokritiek en in milieubewegingen, twijfelen ecocritici ondertussen aan de geschiktheid van deze beelden voor de hedendaagse klimaatcrisis. Daarom bespreek ik ook hun problematische geschiedenis en hun onhoudbaarheid in de huidige mondiale context. Tot slot doe ik een poging om een ecokritische heroverweging van plaats en de pastorale voor te stellen die het vertrekpunt vormt van een ecokritische lezing van Postma.

2.2 Ecokritiek en plaatsverbondenheid

Volgens veel milieudenkers leidt verbondenheid met een plaats tot een dieper milieubewustzijn en een verlangen om de natuurlijke omgeving te beschermen. Zo stelt ecocriticus Lawrence Buell (2001) dat ‘an awakened sense of physical location and of belonging to some sort of place-based community have a great deal to do with activating environmental concern.’⁶² Ook Robert Thayer (2003) stelt dat duurzaamheid het beste bereikt kan worden met behulp van ‘living-in-place’: ‘a mutually sustainable future for humans, other life-forms, and earthly systems can best be achieved by means of a spatial framework, in which people live as rooted, active, participating members of a reasonably scaled, naturally-bounded, ecologically defined territory.’⁶³ Het idee van plaats staat dus symbool voor een plek waar mensen geworteld zijn en waar ze leven binnen de natuurlijke grenzen van een plek. Plaats is daarmee meer dan alleen een natuurlijke omgeving. Een plek wordt iemands plaats als er sprake is van een sociale, culturele en natuurlijke verbondenheid en een historisch en economisch besef van de plek. Zoals Buell stelt is plaats ‘a space that is bounded and

⁶¹ Clark, *The Value of Ecocriticism*, 66-67.

⁶² Lawrence Buell, *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the US and Beyond*, Harvard University Press, 2001, 56.

⁶³ Robert Thayer, *LifePlace*, University of California Press, 2003, 6.

marked as humanly meaningful through personal attachment, social relations and physiographic distinctiveness'.⁶⁴

De vroege ecokritiek had een grote interesse voor literatuur waarin een dergelijke plaatsverbondenheid tot uiting kwam. Dit was met name negentiende-eeuwse romantische (natuur)poëzie en milieuvriendelijke non-fictie waarin een terugkeer naar de natuur of het platteland bepleit werd als tegenreactie op de versnelde verstedelijking en industrialisering in de negentiende eeuw.⁶⁵ In deze teksten wordt een beroep gedaan op een zogenaamd meer 'natuurlijk' of spiritueel deel van de menselijke identiteit, die zou worden onderdrukt door het stadsleven, industrialisatie, abstractie en rationaliteit en die teruggevonden kon worden door geworteld te zijn op een bepaalde plaats.⁶⁶ Dit werd door vroege ecocritici gelezen als het begin van een ontluikend ecologisch bewustzijn.

Twee romantische negentiende-eeuwse schrijvers, William Wordsworth en Henry David Thoreau, werden in het bijzonder gewaardeerd en hebben zodoende een centrale plaats gekregen binnen de (vroege) ecokritiek.⁶⁷ Deze schrijvers stonden centraal in twee grondleggende werken van de ecokritiek. In de Britse context is dat *Romantic Ecology* (1991) van Jonathan Bate die in Wordsworths romantische poëzie over het Lake District een fundamenteel groen bewustzijn leest.⁶⁸ In de Verenigde Staten is dat Lawrence Buell's *The Environmental Imagination* (1995), dat Thoreau en diens *Walden* centraal zet.⁶⁹ Zowel Wordsworth als Thoreau zetten in hun verbeelding van de natuur plaats op de voorgrond als een remedie tegen, en soms een ontsnapping aan, de wisselvalligheden van de moderniteit.⁷⁰ In hun werk laat de hoofdpersoon de industrie en de stad achter zich om zich terug te trekken in de natuur. De natuur of het platteland wordt voorgesteld als een vertrouwde, statische en geïsoleerde plek waar de mens opnieuw kan aarden en kan ontkomen aan de onzekerheid en onrust van het moderne stadsleven.⁷¹ In het gedicht *The Recluse* (1880) beschrijft Wordsworth het Lake District als plaats van 'wholeness' en 'unity', waar hij in 'solitude and silence' doorheen kan dwalen en die hem 'perfect contentment' en 'retreat' geeft.⁷² Plaats als een 'individual spot' wordt nog meer afgescheiden en zelf-ingesloten wanneer het later in het

⁶⁴ Buell, *The Future of Environmental Criticism*, 145.

⁶⁵ Clark, *The Value of Ecocriticism*, 58.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Lenka Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, Routledge, 2021, 8-11.

⁶⁸ Jonathan Bate, *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*, Routledge, 1991.

⁶⁹ Lawrence Buell, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature writing, and the Formation of American Culture*, Harvard University Press, 1995.

⁷⁰ Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 8.

⁷¹ Idem, 8-9.

⁷² Ibidem.

gedicht in contrast wordt gebracht met de ruimte van de stad, die zich kenmerkt door de anonimiteit en homogeniteit van ‘crowded streets’, waardoor het bestaan van ‘A true community’ wordt uitgesloten.⁷³ Ook in Thoreaus verbeelding van de natuur staat het idee van plaats op de voorgrond. In *Walden* doet hij verslag van zijn primitieve en teruggetrokken leven in een hutje bij Walden Pond, dat afgescheiden is van de maatschappij met zijn consumentisme, corruptie en onrecht.⁷⁴ Beide schrijvers vormden een grote inspiratiebron voor latere milieuactivisten en hebben zodoende een grote invloed gehad op milieubewegingen, natuurbescherming en de oprichting van nationale parken.⁷⁵

Waar dit begrip van plaats in de negentiende eeuw een reactie was op industrialisering en verstedelijking, wordt het begrip eind twintigste eeuw door ecocritici hersteld als reactie op de postmoderne cultuur.⁷⁶ Aspecten van de postmoderne cultuur zoals globalisering, hyperrealiteit, fragmentatie en discontinuïteit bieden volgens milieuactivisten onvoldoende vermogen om met de milieucrisis om te gaan.⁷⁷ Het begrip ‘plaats’ daarentegen helpt om eco-ethische problemen te verwoorden door de vraag te stellen hoe mensen ecologische problemen op bepaalde plaatsen effectief moeten aanpakken.⁷⁸ Het idee van plaats eist een manier van leven die is aangepast aan de ecologische grenzen van een plek. Door een leven lang aangewezen te zijn op eenzelfde plek en te werken met het land ontstaat een zorg en grondige kennis van de regels en ritmes van de natuur, volgens ecocritici fundamentele voorwaarden om milieuvriendelijk te kunnen leven.⁷⁹ Een voorbeeld van de herwaardering van dit begrip van plaats is Jonathan’s Bate’s *The song of the earth* (2000) dat het begrip ‘poetic dwelling’ van Martin Heidegger gebruikt om te betogen dat het milieu wordt blootgesteld aan het gevaar van moderne technologie en dat de mens terug moet naar een bewust leven op de aarde.⁸⁰

Kritiek op de poëzie van plaats

Rond de eeuwwisseling komt er steeds meer kritiek op de enigszins beperkte blik die het ecokritische veld hanteert in zijn begindagen, door Buell getypeerd als ‘a nation-focused and

⁷³ Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 8-9.

⁷⁴ Idem, 9.

⁷⁵ Idem, 10-11.

⁷⁶ Idem, 11.

⁷⁷ Idem, 11-12.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Idem, 13.

⁸⁰ Idem, 12.

especially (...) an Anglo-American romanticism-and-beyond affair'.⁸¹ Het soort geworteldheid dat milieuactivisten in gedachten hebben vormt een groot contrast met de hedendaagse realiteit waarin plaatsen onlosmakelijk verbonden zijn met de rest van de wereld via internet, infrastructuur, maar bijvoorbeeld ook politiek. Bovendien is de moderne burger die geen toegang heeft tot natuur of het platteland weinig gebaat bij het verhaal van een 'terugkeer naar de natuur'.⁸² Ook is het de vraag hoe uitgebreide kennis van iemands woonplaats bijdraagt aan iemands ecologisch handelen. Hoewel dergelijke kennis een zekere ecologische gevoeligheid oplevert, zegt het niet veel over iemands ecologische 'doen', zo stelt Filipova.⁸³

Kritiek op plaats binnen de ecokritiek is het meest nadrukkelijk verwoord door Ursula Heise's *Sense of Place and Sense of Planet* (2008).⁸⁴ Heise betoogt dat we nieuwe vormen van milieudenken nodig hebben die verder gaan dan 'het lokale'. Door de toegenomen mobiliteit en globalisering is het beeld van plaats nostalgisch en ontoereikend geworden om het wereldwijde probleem van klimaatverandering aan te pakken.⁸⁵ Ook verwerpt ze het idee van plaats als iets vast en heiligs. Plaatsen zijn in hoge mate culturele producten en beschikken dus niet over inherente natuurlijke of spirituele kwaliteiten.⁸⁶ In plaats van lokale plaatsverbondenheid pleit ze voor 'ecokosmopolitisme', dat ze beschrijft als een poging om individuen en groepen voor te stellen als onderdeel van planetaire 'imagined communities' van zowel menselijke als niet-menselijke soorten.⁸⁷ Ecokosmopolitisme benadrukt de noodzaak om verder te kijken dan iemands eigen plaats en rekening te houden met planetaire ecologische systemen.

Daarnaast wijst Heise ook op het feit dat de nadruk op het lokale in het verleden tot verontrustende ideologieën en praktijken heeft geleid. Als meest extreme uiting daarvan noemt Heise de genocides die de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog pleegden. De politieke partij en de vele mensen die haar steunden, eigenden zich veel van de 'Romantic symbols of connection to soil, place, and region' toe om deze genocides uit te voeren.⁸⁸ Ook Buell stelt dat het verdedigen van de eigen lokale 'wortels' en de 'authenticiteit' van plaatsen

⁸¹ Lawrence Buell, 'Ecocriticism: Some Emerging Trends', *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences* 19 (2011) 2, 92.

⁸² Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 13.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ursula Heise, *Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global*, Oxford University Press, 2008.

⁸⁵ Heise, in Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 27.

⁸⁶ Heise, in Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 26.

⁸⁷ Heise, *Sense of Place and Sense of Planet*, 61.

⁸⁸ Idem, 9.

‘sentimental environmental determinism’ kan bevorderen.⁸⁹ Daardoor is het gevoelig voor verschillende vormen van uitsluiting, van nationalisme en klassendiscriminatie tot racisme, waarbij de betreffende plaats vrijgehouden dient te worden van ‘anderen’.⁹⁰ Een dergelijke politiek is tegen verschillende vormen van beweging, of dat nu de beweging is van menselijke bevolkingsgroepen of in het algemeen de invloed van de ene cultuur op een andere.⁹¹

Een voorbeeld van deze tendens vormt milieuschrijver Edward Abbey (1927-1989). Als één van de leidende stemmen binnen de Noord-Amerikaanse milieubeweging wordt hij vaak genoemd als bron van inspiratie door milieuschrijvers en milieuactivisten, maar in zijn latere leven was hij vooral bekend om zijn stellingname tegen immigratie.⁹² De Sierra Club, die in 1892 opgericht is door de schrijver John Muir en uitgegroeid is tot de grootste Amerikaanse milieuorganisatie, keerde zich in de jaren tachtig eveneens tegen immigratie vanwege ecologische redenen.⁹³ Dichter bij huis kunnen we denken aan de Vlaams-nationalistische en particularistische dichter Guido Gezelle, die halverwege de negentiende eeuw al in zag dat de moderniteit een bedreiging vormde voor het milieu.⁹⁴ Zo waarschuwde hij voor de ontembare ‘kracht’ van het ‘dampgedrochte’ (de stoomtrein) die ‘blindelings vooruitgeboord/ in de zwarte toekomst’ reed.⁹⁵ De vele gedichten die Gezelle wijdde aan de planten en dieren op het Vlaamse platteland geven volgens Geert Buelens blijk van een grondige kennis van het platteland: ‘Gezelle schrijft niet over de natuur zoals een geïnteresseerde waarnemer dat zou doen, maar zoals alleen iemand kan die dag in dag uit in en met de natuur heeft geleefd.’⁹⁶ Tegelijkertijd merkt Buelens op dat zijn gedichten gekenmerkt worden door een ‘anti-moderne, identiteitsbevestigende, op stabiliteit en conservering gerichte mentaliteit’.⁹⁷

Het idee van plaats zoals het traditioneel wordt begrepen is verder problematisch omdat het gebaseerd is op dualistisch denken, waarvan er één element steeds als positief wordt ervaren: natuur/cultuur, verankering/mobiliteit, lokaal/globaal, platteland/stad, natuurbehoud/vervuiling, subject/object. Dit dualisme tussen natuur en cultuur is

⁸⁹ Buell, *The Future of Environmental Criticism*, 66.

⁹⁰ Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 17.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Geert Buelens, ‘Laaglandse Luddites: twee eeuwen landleven bij Guido Gezelle en H.H. ter Balkt’, *Gezelliana: kroniek van de Gezellestudie.-Antwerpen, 1989-2014*, 14-15 (2003), 105.

⁹⁵ Geert Buelens, ‘De mens verandert de harmonieën van de natuur in wanklanken’. *De Groene Amsterdammer* 146 (2022) 4, 51.

⁹⁶ Buelens, ‘Laaglandse Luddites’, 106.

⁹⁷ Ibidem. Ook wijst Buelens op een verbinding tussen Gazelles natuurbeschrijvingen en de Vlaamse identiteit. Zo neemt hij het op voor de distel, een plant door anderen veracht, maar die in de context van de Vlaamse beweging ook gelezen kan worden als symbool voor de tweederangsburgers die de Vlamingen toen waren.

problematisch omdat het de exploitatie van zowel de natuur als degenen die ermee worden geïdentificeerd in eerste instantie mogelijk maakt. Zo stelt Timothy Morton (2009) dat het op een voetstuk plaatsen van ‘de natuur’, vergelijkbaar met de figuur van de vrouw binnen het patriarchaat, als resultaat heeft dat de natuur alsnog geobjectiveerd wordt in plaats van dat ze een eigen stem krijgt: ‘It is a paradoxical act of sadistic admiration’.⁹⁸

Ecocritici pleiten daarom voor een verbinding tussen natuur en cultuur. Zo spreekt Donna Haraway over ‘natureculture’ om de verbondenheid van mens en natuur te benadrukken.⁹⁹ Ook Morton verwerpt het begrip ‘natuur’ in *Ecology without nature*, omdat het oude begrip van natuur te sterk geworteld is in de oude notie van natuur als iets vast en heiligs en buiten de mens.¹⁰⁰ Om diezelfde reden verwerpt hij ook het idee van plaats.¹⁰¹ In plaats daarvan stelt hij ‘thinking big’ voor en een ecologie die meer vloeiend en contingent is en die ‘the interconnectedness of all living and non-living things’ benadrukt.¹⁰² Morton introduceert wat dit betreft het concept van ‘mesh’, dat verwijst naar de onderlinge verbondenheid van alle levende en niet-levende dingen.¹⁰³ De mesh wordt vooral gekenmerkt door openheid: alle delen van de mesh zijn even belangrijk, er is geen voorgrond en geen achtergrond en dus ook geen binaire tegenstellingen. Het netwerk van Morton dat bestaat uit ‘infinite connections’ en onvoorspelbaarheid, en onophoudelijke evolutie van relaties, bevordert in geen geval het gevoel van stabiliteit, zoals bij de traditionele notie van plaats het geval is.¹⁰⁴

Heroverweging van plaats

In plaats van het verwerpen van plaats, probeert Filipova in *Ecocriticism and the Sense of Place* (2021) tot een heroverweging van plaats te komen. Ze vindt dat Heise’s ekozsmopolitisme en Morton’s ‘mesh’ het belang van lokaal milieu-activisme onderschatten.¹⁰⁵ Plaats is vaak het concept waarrond milieuactivisme zich organiseert. Zo bespreekt Naomi Klein in *This Changes Everything* (2014) de grote impact van lokaal activisme op grootschalige mondiale bedrijven en industrieën: ‘Unlike so many of their

⁹⁸ Timothy Morton, *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*, Harvard University Press, 2009, 6.

⁹⁹ Donna Haraway, in Timothy Clark, *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*, Cambridge University Press, 2011, 161.

¹⁰⁰ Morton, *Ecology without Nature*, 18-19.

¹⁰¹ Morton, in Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 27.

¹⁰² Ibidem

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 28.

predecessors, who've spent years imagining the climate crisis through the astronaut's eye view, these activists have dropped the model globes and are getting lower-case earth under their nails once again.'¹⁰⁶ Klein wijst erop dat de liefde voor de plaats waar lokale bewegingen voor vechten, onderschat wordt door bedrijven; 'no amount of money can extinguish it'.¹⁰⁷ Vanuit een liefde voor plaats ageren kleine gemeenschappen tegen mondiale processen van neoliberalisering en vermarkting, die enkel geïnteresseerd zijn in de opbrengst van grondstoffen of recreatie van een bepaalde plaats.

Het soort milieuactivisme beschreven door Klein is gebaseerd op de materiële realiteit van een plek die beschermd moet worden, maar heeft tegelijkertijd ook oog voor de relationele kant van plaats.¹⁰⁸ Doreen Massey noemt dit een 'progressive sense of place'.¹⁰⁹ In plaats van plaatsen op te vatten als gebieden met grenzen eromheen, moeten ze worden voorgesteld 'as articulated moments in networks of social relations and understandings'.¹¹⁰ Hierbij kan plaats nog steeds een plek zijn waar mensen zich ingebed voelen, maar plaats verwijst tegelijkertijd ook naar de mondiale relaties van een plaats. June Howard (2018) maakt wat dit betreft het onderscheid tussen het idee van plaats als 'substantive', de wezenlijke kenmerken van een plaats, en 'relational', de relatie tot andere plaatsen.¹¹¹ Plaats is op die manier geen absolute, statische ruimte zoals een territorium, maar door de relatie met andere plaatsen een proces en daarmee in ontwikkeling, dynamisch.¹¹²

Een dergelijke verbeelding van plaats als dynamisch en relationeel is tegenwoordig zichtbaar binnen het 'New Nature Writing' in de Britse en Ierse literatuur.¹¹³ 'New Nature Writing' verwijst naar de grote opleving van landschapsteksten in Groot-Brittannië en Ierland in de afgelopen tien jaar. In *The New Nature Writing. Rethinking the Literature of Place* (2017) laat Jos Smith zien hoe deze landschapsliteratuur een dynamisch gevoel van lokalisme creëert als reactie op het steeds homogener 'clone town Britain'.¹¹⁴ Deze schrijvers hebben zowel oog voor 'the intensely local' als 'the globally interconnected' en verwoorden een 'resistance to large-scale developments'.¹¹⁵

¹⁰⁶ Klein, in Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 15.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 18.

¹⁰⁹ Doreen Massey, in Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 22.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ June Howard, *The Center of the World: Regional Writing and the Puzzles of Place-Time*, Oxford University Press, 2018, 2.

¹¹² Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 23.

¹¹³ Idem, 24.

¹¹⁴ Jos Smith, *The New Nature Writing. Rethinking the Literature of Place*, Bloomsbury, 2017,

¹¹⁵ Jos Smith, in Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 24.

Klimaatfilosoof Bruno Latour doet in *Down to Earth* (2018) eveneens een voorstel om de beperkingen van zowel het lokale als het globale te overstijgen.¹¹⁶ Volgens Latour bieden beide opties geen uitweg. De globalisering heeft niet, zoals verwacht, geleid tot een vermenigvuldiging van gezichtspunten, maar juist tot het tegenovergestelde, namelijk dat één enkele visie opgelegd wordt aan iedereen.¹¹⁷ Deze visie dient echter slechts een klein aantal belangen en komt daarmee overeen met het provinciale perspectief. Dit noemt Latour ‘globalization-minus’.¹¹⁸ De voorstanders van globalisering hebben tegenstanders altijd verweten archaïsch en achterlijk te zijn en alleen aan hun eigen kleine stukjes land te denken.¹¹⁹ De elites die altijd hebben geprofiteerd van globalisering hebben moeite om te begrijpen wat degenen van streek maakt die vastgehouden, beschermd, verzekerd en gerustgesteld willen worden door hun provincie, hun traditie, hun bodem, of hun identiteit.¹²⁰ Het lokale vormt voor Latour echter ook geen oplossing, omdat lokaal gericht milieuactivisme niet is toegerust om wereldomvattende kwesties zoals klimaatverandering aan te pakken op een rechtvaardige manier. Er is geen puur, lokaal verleden waarin we ons kunnen terugtrekken om te ontsnappen aan de schade van klimaatverandering. Vergeefse pogingen hiertoe kunnen bovendien leiden tot bekrompenheid, racisme, vreemdelingenhaat en isolement.¹²¹

Latour stelt voor om in meer dimensies te denken, door een lijn loodrecht te plaatsen op de lokaal-globale as. Bovenaan op de y-as plaatst hij de term ‘Out-of-this-World’ en onderaan de term ‘Terrestrial’.¹²² Met ‘Out-of-this-World’ beschrijft Latour het escapisme dat aan de basis ligt van zowel de grenzeloze ontwikkeling ten behoeve van een kleine elite van globalisering (‘globalisering-minus’) als het isolement van het lokalisme (‘lokaal-minus’). The ‘Out-of-this-World’ stelt zich een wereld voor vrij van grenzen, waar rijkdom oneindig kan toenemen en de aarde nooit reageert op menselijk handelen.¹²³

¹¹⁶ Bruno Latour, *Down to Earth*, John Wiley & Sons, 2018.

¹¹⁷ Latour, *Down to Earth*, 13.

¹¹⁸ Ibidem.

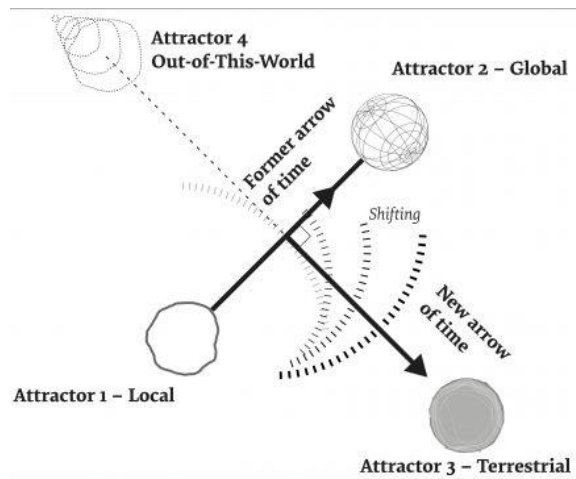
¹¹⁹ Idem, 13-14.

¹²⁰ Idem, 15.

¹²¹ Idem, 15-16.

¹²² Idem, 34.

¹²³ Idem, 34-35.

1. Latours meerdere dimensies¹²⁴

Onderaan de y-as staat de ‘Terrestrial’. De Terrestrial neemt de intimiteit van kennis, verbinding en erbij horen (‘belonging’) van het lokalisme (‘local-plus’) samen met de positieve eigenschappen van globalisering, namelijk liefde voor diversiteit en pluraliteit (‘globalisering-plus’). De Terrestrial erkent ook dat mensen niet de enige deelnemers zijn aan de toekomst. Naast de mens bestaan er allerlei ‘terrestrials’, levende en niet-levende entiteiten op de aarde, die een coherente identiteit hebben en gebeurtenissen kunnen beïnvloeden: van groenten tot verzekeringsnetwerken, van schone lucht tot huizenmarkten.¹²⁵ Hiermee gaat Latour voorbij aan het traditionele subject-object onderscheid. De Terrestrial maakt ons bewust van de grond onder onze voeten, om zo bewust te worden van de complexe werelden om ons heen – werelden van verschillende samenlevingen, omgevingen en entiteiten die allemaal met elkaar verknoopt zijn: ‘Whereas the Local is designed to differentiate itself by closing itself off, the Terrestrial is designed to differentiate itself by opening itself up.’¹²⁶

2.3 De pastorale

De traditionele verbeelding van plaats zoals beschreven in de vorige paragraaf gaat vaak gepaard met de pastorale verbeelding. Zo voldoet de verbeelding van plaats in het werk van Wordsworth en Thoreau tevens aan de pastorale zoals Terry Gifford die definieert, namelijk als een beschrijving van het land ‘with an implicit or explicit contrast to the urban’.¹²⁷ Hun werken verbeelden ‘a harmonious vision of rural independence, strength of mind and character, and a strong human bond with ‘nature’ or the land.’¹²⁸ Naast deze ruimtelijke

¹²⁴ Latour, *Down to Earth*, 34.

¹²⁵ Idem, 83.

¹²⁶ Idem, 54.

¹²⁷ Gifford, in Garrard, ‘Images Adequate to Our Predicament’, 37.

¹²⁸ Filipova, *Ecocriticism and the Sense of Place*, 9.

tegenstelling tussen stad en platteland, kenmerkt de pastorale zich ook door een tijdelijke tegenstelling tussen het idyllische verleden en een ‘gevalen’ heden.¹²⁹ Er is vaak sprake van een nostalgische terugblik op een onschuldig verleden of op de eigen kindertijd, waarin het dichterlijk personage nog een onbemiddelde verbinding had met de natuur.¹³⁰ Hoewel de pastorale overeenkomsten vertoont met plaats, heeft het een eigen geschiedenis als literair genre en is het een op zichzelf staand en veelbesproken beeld binnen de ecokritiek. Daarom zal ik de pastorale hier apart toelichten.

De pastorale gaat terug op de klassieke teksten van Vergilius (*Bucolica* en *Georgica*) en Theocritus (*Idyllen*) waarin het landleven werd verheerlijkt.¹³¹ Deze teksten duidt Greg Garrard aan als ‘klassieke pastorale’, dat alle pastorale literatuur tot aan de achttiende eeuw omvat. Met de opkomst van de Romantiek vanaf het einde van de achttiende eeuw lieten schrijvers in reactie op de massale verstedelijking en industrialisering zich inspireren door deze klassieke pastorale. De literatuur die uit deze tweede vorm van de pastorale voortkwam duidt Garrard aan als de ‘romantische pastorale’.¹³² Deze laatste zien we vandaag de dag in gepopulariseerde vorm terug in bijvoorbeeld moderne reclames voor volkoren brood met idyllische, glooiende graanvelden.¹³³

De pastorale heeft een enorme invloed gehad op de manier waarop we landschappen en natuur verbeelden.¹³⁴ Ook het milieudenken werd in de vroege stadia beheerst door de pastorale. Zo doet Carson’s *Silent Spring* – één van de eerste ecologische werken – een beroep op de pastorale traditie door een vredig, idyllisch landschap te beschrijven dat verstoord wordt door het gebruik van pesticiden.¹³⁵ Vroege ecocritici lazen in pastorale poëzie een ecologisch bewustzijn, omdat het de verbinding tussen mens en natuur probeerde te herstellen in een tijd van toenemende industrialisering.¹³⁶ Buell stelt echter dat de pastorale de mens zowel dichterbij als verder van de natuur kan brengen: ‘Historically, pastoral has sometimes activated green consciousness, sometimes euphemized land appropriation. It may direct us towards the realm of physical nature, or it may abstract us from it.’¹³⁷ Tegenwoordig zien ecocritici de pastorale voornamelijk als een sta-in-de-weg. Zo noemt Garrard de pastorale

¹²⁹ Garrard, ‘Images Adequate to Our Predicament’, 39.

¹³⁰ Terry Gifford, ‘Pastoral, Anti-Pastoral and Post-Pastoral as Reading Strategies’, in Scott Slovic (red.), *Critical Insights: Nature and Environment*, Salam Press, 2012, 52.

¹³¹ Esther Peeren, ‘Inleiding: Het platteland – De idylle voorbij?’, *De Nederlandse boekengids* 21 (2022) 75, 4.

¹³² Garrard, ‘Images Adequate to Our Predicament’, 38.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Idem, 37.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Idem, 38.

¹³⁷ Buell, *The Environmental Imagination*, 31.

‘deeply problematic for environmentalism’ en ‘infinitely malleable for differing political ends, and potentially harmful in its tensions and evasions’.¹³⁸

De problematische kanten van de pastorale werden uitgebreid onderzocht in twee werken die als voorlopers van de ecokritiek worden beschouwd.¹³⁹ Dit zijn *The Machine in the Garden* (1964) van Leo Marx en *The Country and the City* (1973) van Raymond Williams, die respectievelijk de pastorale verbeelding in de Amerikaanse en Britse literatuur uitlichten en beoordelen als een cultureel-politieke fantasie.¹⁴⁰ Hoewel deze werken niet direct gaan over ecologie of milieubewustzijn, verhouden ze zich wel tot de steeds problematischer wordende plaats van technologie in het landschap.¹⁴¹

In *The Machine in the Garden* beschrijft Leo Marx het Amerikaanse ideaal van het ‘middenlandschap’ of een ‘garden’, dat wortelt in de pastorale traditie. In het middenlandschap heeft de mens het beste van twee werelden: hij wordt gespaard van de ontberingen en zorgen van zowel de stad als de wildernis.¹⁴² De tuin staat voor ‘an ideal of immediate, joyous fulfilment’ en ‘aspirations still considered utopian – aspirations, that is toward abundance, leisure freedom, and a greater harmony of existence’.¹⁴³ Dit ideaal werd het meest helder verwoord in Thomas Jeffersons agrarisme.¹⁴⁴ Marx betoogt dat, ondanks de realiteit van oprukkende technologie en verstedelijking die het ideaal hebben gereduceerd tot mythe, dit ideaal nog steeds een hardnekkig geloof is in de Amerikaanse cultuur.¹⁴⁵

The Country and the City is een marxistische kritiek op de pastorale verbeelding van het platteland in het Verenigd Koninkrijk en de Britse koloniën. Een van de belangrijkste inzichten van Williams is dat de verbeelding van het platteland altijd gekenmerkt is geweest door nostalgie, het gevoel iets kwijt te zijn geraakt. Om dit patroon te illustreren gebruikt Williams het beeld van een achterwaarts bewegende roltrap (‘escalator’).¹⁴⁶ Steeds opnieuw wordt er in literatuur verwezen naar een organische, vredige plattelandscultuur, die onlangs gepasseerd is. Als Williams terugkijkt in de tijd treft hij steeds hetzelfde discours aan waarin dit plotseling einde van een idyllische pastorale wereld wordt betreurd. De daadwerkelijke realiteit op het Engelse platteland werd echter nooit gekenmerkt door ‘peace, innocence, and

¹³⁸ Garrard, *Images Adequate to Our Predicament*, 37.

¹³⁹ *Idem*, 40.

¹⁴⁰ Leo Marx, *The Machine in the Garden: Technology and the Pastoral Ideal in America*, Oxford University Press, 1964; Raymond Williams, *The Country and the City*, Oxford University Press, 1973.

¹⁴¹ Garrard, ‘*Images Adequate to Our Predicament*’, 40-41.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ Marx, *The Machine in the Garden*, 42-43.

¹⁴⁴ *Idem*, 26.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ Williams, *The Country and the City*, 9-11.

simple virtue', maar door sociale en economische ongelijkheid en de exploitatie van natuur, dier en mens.¹⁴⁷ De pastorale is dus 'a myth functioning as a memory'.¹⁴⁸ Op die manier worden misstanden, conflicten en vormen van uitbuiting, die al sinds de zestiende eeuw aanwezig waren op het Britse platteland verbloemd. De pastorale verbeelding was dan ook vrijwel altijd afkomstig van een (landelijke) middenklasse die een verlies van macht over anderen vreesde en de machtsverhoudingen graag in stand hield.¹⁴⁹

De pastorale mythe is alomtegenwoordig en speelt ook binnen de Nederlandse cultuur nog steeds een belangrijke rol. Dit laten Henry Klumpenhower (2002) en Esther Peeren en Irina Souch (2019) zien in hun cultuuranalyses van respectievelijk de Boerenrockband *Normaal* en het televisieprogramma *Boer zoekt vrouw*.¹⁵⁰ Klumpenhower baseert zich in zijn analyse op Jaap Frouws (1998) die beargumenteert dat het Nederlandse platteland beheerst wordt door drie tegenstrijdige discoursen: het hedonistische, het agro-rurale en het utilitaire discours.¹⁵¹ Het hedonistische discours komt overeen met de pastorale en begrijpt het platteland als een anti-industriële, 'therapeutische' zone door het enerzijds voor te stellen als een groene, esthetische plek en anderzijds als museum voor ambachtelijke landbouwproductie.¹⁵² Het utilitarisme daarentegen beziet het platteland enkel als productieplaats en heeft daarom vooral oog voor de voordelen van industrialisatie. Dit discours komt neer op een onderwerping van het platteland aan de markt.¹⁵³

Het agro-rurale discours (een samenstelling van ruralisme en agrarisme) vormt een soort bemiddeling tussen het 'cultureel-pastorale' van het hedonisme en het 'economische' van het utilitarisme. Volgens dit discours staat het platteland in eerste instantie in dienst van de landbouw, maar dit discours benadrukt de idyllische kant daarvan door de agrarische sector te blijven presenteren als een ambacht in een 'pre-capitalist utopian image', waarin mens, dier en natuur in coproductie samenleven.¹⁵⁴ Elke aantasting van die coproductie, of dit nu de aanleg van natuurgebieden of recreatieplekken is of de aanleg van woningen en kantoren, wordt gezien als een bedreiging van de Arcadische idylle die in de eerste plaats zo belangrijk

¹⁴⁷ Williams, *The Country and the City*, 1.

¹⁴⁸ Idem, 43.

¹⁴⁹ Peeren, 'Het platteland – De idylle voorbij?', 4.

¹⁵⁰ Henry Klumpenhower, 'The Idiocy of Rural Life: Boerenrock, the Rural Debate and the Uses of Identity', *Music, popular culture, identities*, Brill, 2002; Esther Peeren en Irina Souch, 'Romance in the cowshed: Challenging and reaffirming the rural idyll in the Dutch reality TV show *Farmer Wants a Wife*', *Journal of Rural Studies* 67 (2019).

¹⁵¹ Jaap Frouws, in Klumpenhower, 'The Idiocy of Rural Life', 139.

¹⁵² Klumpenhower, 'The Idiocy of Rural Life', 141.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Idem, 139.

is voor recreatie.¹⁵⁵ Het discours is echter een mythe, omdat de op winstmaximalisatie gerichte landbouw per definitie ten koste gaat van het hedonistische ideaal van kleinschalige landbouw en natuurbehoud. Door de agrarische sector te blijven presenteren als een idylle verbloemt het agro-rurale discours de realiteit van dierenmishandeling, milieuvervuiling en de aantasting van de biodiversiteit, die het gevolg is van de aan de markt onderworpen intensieve landbouw.¹⁵⁶

Ook Esther Peeren en Irina Souch laten in hun analyse van *Boer zoekt vrouw* zien hoe de beeldvorming van het platteland een bemiddeling is tussen de plattelandsidylle en de realiteit.¹⁵⁷ Die plattelandsidylle, die overeenkomt met de pastorale, definiëren ze aan de hand van Michail Bakhtin's 'chronotoop', wat verwijst naar 'the inseparability of space and time' zoals die wordt uitgedrukt in literatuur.¹⁵⁸ Volgens Bakhtin kenmerkt de chronotoop van de idylle zich door een eenheid van tijd ('the immanent unity of folkloric time') gecombineerd met een geïsoleerde ruimte: 'a grafting of life and its events to a place, to a familiar territory with all its nooks and crannies'.¹⁵⁹ Het is het verhaal van 'opeenvolgende generaties die een onveranderlijk leven leiden op een zelfvoorzienende plek, afgescheiden van de rest van de wereld.'¹⁶⁰ De idylle staat voor veiligheid, vertrouwdheid en stabiliteit. Als de buitenwereld al een rol heeft, dan is dat vaak als een bedreiging die afgewend dient te worden.¹⁶¹ De laatste jaren beleeft deze mythe van de plattelandsidylle volgens Peeren een heropleving in de Nederlandse extreemrechtse politiek.¹⁶²

De pastorale verbeelding is dus een politiek-culturele fantasie gebleken. Vanuit ecokritische opzicht is de pastorale eveneens geproblematiseerd. Ten eerste omdat het net als het idee van plaats wortelt in dualistisch denken over stad en platteland. In deze dichotomie wordt de natuur, of het platteland, als simpel en eenvoudig voorgesteld, en de stedelijke samenleving als complex. Dit is problematisch gezien de aarde en diens ecosystemen veel complexer zijn dan de mens zich kan voorstellen.¹⁶³ Dit heeft mensen het idee gegeven dat ze de natuur en de aarde kunnen begrijpen en daarom kunnen beheersen en controleren. Voor Morton is zo'n versimpelde notie van 'natuur' onlosmakelijk verbonden met de denkwijze

¹⁵⁵ Klumpenhauer, 'The Idiocy of Rural Life', 139.

¹⁵⁶ Idem, 140.

¹⁵⁷ Peeren en Souch, 'Romance in the cowshed', 43.

¹⁵⁸ Michail Bakhtin, in Peeren en Souch, 'Romance in the cowshed', 38.

¹⁵⁹ Michail Bakhtin, in Howard, *The Center of the World*, 39.

¹⁶⁰ Peeren, 'Het platteland – De idylle voorbij?', 4.

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Glotfelty, *The Ecocriticism Reader*, 168.

van de landbouw.¹⁶⁴ De oude praktijk van sedentaire landbouw in de context van het relatief stabiele klimaat van het Holoceen heeft geleid tot een notie van natuur als een grotendeels betrouwbare achtergrond van het menselijk leven, een troostende cyclus van groei, verval en vernieuwing. Deze voorstelling is niet alleen onjuist, het is voor Morton zelfs ‘responsible for global warming’.¹⁶⁵ Door de natuur voor te stellen als een hoogst vanzelfsprekend iets, kan die namelijk ongestraft worden uitgebuit door de mens. Bovendien kan de cyclisch-geïsoleerde wereld van de idylle moeilijk het verhaal van radicale verandering produceren, die in een tijd van klimaatcrisis nodig is.

Een tweede kritiekpunt van ecocritici is het escapisme dat inherent is aan het beeld van de pastorale. Dit idee van ontsnappen naar een onbedorven natuur is onhoudbaar geworden nu overal ter wereld ecosystemen voorgoed zijn aangetast door menselijk handelen. Dit sentimentele verlangen naar een meer natuurlijke omgeving botst niet alleen met de hedendaagse omstandigheden van onomkeerbare klimaatverandering, het getuigt ook van een onwil om die omstandigheden te confronteren.¹⁶⁶ De pastorale baseert zich op een geïdealiseerde mens-natuurrelatie die eveneens om dezelfde reden onhoudbaar geworden is in het Antropoceen. Het ‘natuurlijke’ kan niet langer meer de verlossende kracht zijn die het ooit vormde in zoveel beelden van ongerepte natuur of pastorale retraite – beelden die altijd al een cultureel-politieke fantasie waren, zoals Marx en Williams al lieten zien.¹⁶⁷

Nieuwe vormen van de pastorale

Hoewel ecocritici stellen dat de pastorale verbeelding ‘onhoudbaar’ is geworden in de context van klimaatcrisis is het beeld nog altijd onverminderd populair. Esther Peeren en Irina Souch (2019) verwijzen naar Lauren Berlant’s *Cruel Optimism* (2011) om de hardnekkigheid van de plattelandsidylle te begrijpen. De plattelandsidylle voldoet aan wat Berlant een ‘good-life genre’ noemt.¹⁶⁸ Dit zijn genres waar mensen aan vast blijven houden, omdat ze ‘predictable comforts’ bieden, zelfs wanneer het genre niet langer meer overeen komt met de werkelijkheid. Hierdoor kunnen de genres waarmee mensen de wereld en hun plaats daarin beleven, achterblijven bij de maatschappelijke realiteit. Omdat het plattelandsgenre zijn basis

¹⁶⁴ Timothy Morton, in Clark, *The Value of Ecocriticism*, 35.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Astrid Bracke, ‘Ecocriticism and the Contemporary British Novel’, 2012, 21.

¹⁶⁷ Clark, *The Value of Ecocriticism*, 59.

¹⁶⁸ Lauren Berlant, in Peeren en Souch, ‘Romance in the cowshed’, 39.

heeft in ‘normative social convention’ is het bovendien des te gevoeliger voor dit vasthouden.¹⁶⁹

Maar Berlant wijst ook op het feit dat zelfs een ‘good-life genre’ kan veranderen. Als er maar langdurig genoeg een mismatch optreedt tussen het conventionele, geruststellende genre en feitelijke gebeurtenissen, kan dit openingen creëren voor genre-ontwikkeling of wat Berlant noemt a ‘waning of genre’.¹⁷⁰ Ecocritici onderscheiden dan ook nieuwe vormen van de pastorale in literatuur die beter aansluiten bij de realiteit van de milieucrisis.

Leo Marx deed al een voorzet met wat hij de ‘complexe’ pastorale noemde in Amerikaanse literatuur.¹⁷¹ In tegenstelling tot de sentimentele pastorale houdt deze rekening met industriële veranderingen op het platteland. Dit wordt verbeeld door een feitelijke of metaforische machine (‘the machine’) die de pastorale rust op het platteland (‘the garden’) komt verstoren. Zo verstoort een fluitende stoomlocomotief het natuurlijke landschap van Thoreaus Walden Pond.¹⁷² De complexe pastorale houdt weliswaar de Amerikaanse idylle in stand, maar erkent de kracht van een tegenkracht (de machine) die het oude ideaal van de meeste betekenis heeft ontdaan.¹⁷³ Daarmee is het zowel een esthetische weergave van disharmonie als een verbeelding van het conflict tussen mythe en geschiedenis, tussen het pastorale ideaal en de groei van technologie.¹⁷⁴ Op die manier levert de complexe pastorale, in tegenstelling tot de sentimentele pastorale, wél inzichten op.

De ‘complexe’ pastorale van Leo Marx vindt navolging in wat Terry Gifford (1999) de ‘post-pastorale’ heeft genoemd.¹⁷⁵ ‘Post-’ betekent in dit geval niet zozeer ‘na’, maar een ‘overstijgen’ van de beperkingen van de pastorale terwijl het nog wel herkenbaar is in de pastorale traditie.¹⁷⁶ De post-pastorale is een discours dat zowel de natuur kan vieren als er verantwoordelijkheid voor kan nemen.¹⁷⁷ Raymond Williams erkende deze progressieve potentie al in de pastorale doordat de viering van de idylle een bewustzijn oproept van ‘the very different present from which the restoration will be a release’.¹⁷⁸ De retraite dient in dit geval om de lezer te wijzen op de dringende noodzaak van verantwoordelijkheid en actie voor het milieu. Gifford typeert post-pastorale literatuur als ‘aware of the anti-pastoral and of the

¹⁶⁹ Lauren Berlant, in Peeren en Souch, ‘Romance in the cowshed’, 39.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Marx, *The Machine in the Garden*, 25.

¹⁷² Garrard, ‘Images Adequate to Our Predicament’, 55.

¹⁷³ Marx, *The Machine in the Garden*, 363.

¹⁷⁴ Idem, 354.

¹⁷⁵ Terry Gifford, *Pastoral*, Routledge, 1999, 146.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Idem, 148.

¹⁷⁸ Williams, in Garrard, ‘Images Adequate to Our Predicament’, 42.

conventional illusions upon which Arcadia is premised, but which finds a language to outflank those dangers with a vision of accommodated humans, at home in the very world they thought themselves alienated from by their possession of language'.¹⁷⁹

Meer recent werd tijdens een ASLE-conferentie in 2011 door een groep ecocritici nagedacht over de hedendaagse relevantie van de pastorale.¹⁸⁰ Vooral het concept van het pastorale landschap als 'middenlandschap' tussen samenleving en wildernis blijkt ecocritici als Laura Walls en Paul Outka aan te spreken. Nu de natuur tot een einde is gekomen is het middenlandschap van de pastorale volgens Walls alles wat we nog hebben.¹⁸¹ Ook Outka ziet dit middenlandschap van de pastorale als 'the only nature we have left'.¹⁸² Vandaar dat de milieubeweging wel met de pastorale moet werken: 'if a radical pastoral is not possible, then a radical environmentalism is not possible'.¹⁸³

Lawrence Buell wijst in dezelfde bijeenkomst op een ander radicaal ecokritisch potentieel, namelijk het belang van het geheugen of de herinnering in de verbeelding van de pastorale. Hij verwijst naar het roltrap-effect dat Williams beschreef. Volgens Buell bezit dit ook een potentieel progressief element door het in herinnering brengen van een tijd met betere milieuomstandigheden. Die manier van denken, die Buell een soort 'collective hallucination' noemt, is volgens hem mogelijk van zeer groot belang voor de retoriek van milieu-activisme.¹⁸⁴ Dit punt werkte hij uit in 'Uses and Abuses of Environmental Memory' (2017), waarin hij stelt dat het geheugen kan dienen als 'a recuperative resource for reenvisioning nature in an era of environmental crisis'.¹⁸⁵ Literatuur en andere media kunnen door herinneringen op te roepen aan premoderne natuurlijke landschappen de effecten van 'environmental generational amnesia' (het 'shifting-baseline'-syndroom waarin elke generatie een nieuwe, verslechterde status quo als het te behouden ideaal ziet) gedeeltelijk compenseren.¹⁸⁶ Paula Outka reageert: 'The only thing worse than nostalgia is no feeling of loss at all.'¹⁸⁷

¹⁷⁹ Gifford, *Pastoral*, 149.

¹⁸⁰ Lance Newman en Laura Walls, 'Cosmopolitics and the Radical Pastoral: A Conversation with Lawrence Buell, Hsuan Hsu, Anthony Lioi, and Paul Outka', *Journal of Ecocriticism* 3 (2011) 2.

¹⁸¹ Laura Walls, in Newman en Walls, 'Cosmopolitics and the Radical Pastoral', 59.

¹⁸² Paul Outka, in Newman en Walls 'Cosmopolitics and the Radical Pastoral', 62.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Lawrence Buell, in Newman en Walls, 'Cosmopolitics and the Radical Pastoral', 63.

¹⁸⁵ Lawrence Buell, 'Uses and Abuses of Environmental Memory', *Contesting Environmental Imaginaries*, Brill, 2017, 95.

¹⁸⁶ Buell, 'Uses and Abuses', 96.

¹⁸⁷ Paula Otka, in Newman en Walls, 'Cosmopolitics and the Radical Pastoral', 63.

3. De Friese context

3.1 Plaatsverbondenheid in minderheidsliteraturen

Pascale Casanova (1999) maakt in haar model voor de wereldliteratuur onderscheid tussen centrum en periferie. Centrumliteratuur kan autonoom opereren, omdat zij geworteld is in een stevige literaire traditie en een goede infrastructuur en daardoor in de eerste plaats zichzelf in vorm, taal en spel kan dienen.¹⁸⁸ Centrumliteratuur kan zichzelf op deze manier voortdurend vernieuwen. Perifere literaturen staan daarentegen vaker in het teken van een sociaal, politiek of cultureel doel: een ideologie, ‘nation building’ of andere identiteitskwesities.¹⁸⁹ Casanova bedacht de uitdrukking ‘littératures combatives’ (strijdbare literatuur) om de literatuur in de minderheidstalen van kleine opkomende naties in Europa aan het begin van de twintigste eeuw te beschrijven.¹⁹⁰ Volgens haar weerspiegelt deze literatuur een strijd die zowel politiek als literair is, waarbij de eigen natie verdedigd wordt tegenover de dominante cultuur.¹⁹¹

Jelle Krol (2020) onderzocht deze theorie bij vier verschillende minderheidsschrijvers (Welsh, Schots, Bretons en Fries) op de grens van de negentiende en twintigste eeuw, toen er een toenemend zelfbewustzijn was als gevolg van een groeiende en steeds beter onderwezen middenklasse.¹⁹² Voor elke schrijver beschrijft Krol de ‘strijdende’ entree in het literaire veld, vaak in de vorm van polemische essays, manifesten en andere visionaire teksten.¹⁹³ Door te pleiten voor hun eigen minderheidstaal en een culturele gemeenschap rond die taal creëerden ze tevens een ruimte voor zichzelf. Het onderzoek van Krol laat zien dat deze minderheidsschrijvers een nauwe band onderhielden met de emancipatoire minderheidsbewegingen in hun land en zich verantwoordelijk voelden voor de promotie en verspreiding van hun eigen minderheidsliteratuur.

Culturele identiteit wordt vaak gezien als verbonden met een specifieke plaats.¹⁹⁴ Een uniek gevoel verbonden aan een bepaalde plek, een ‘sense of place’, wordt vanzelfsprekend

¹⁸⁸ Pascale Casanova, in Maarten Steenmeijer, ‘Het literaire kapitaal van de nieuwe Spaanse literatuur’, *De Gids* 179 (2008), 609.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Pascale Casanova, in Jelle Krol, *Minority Language Writers in the Wake of World War One*, Palgrave Macmillan, 2020, 9.

¹⁹¹ Pascale Casanova, in Krol, *Minority Language Writers*, 9.

¹⁹² Krol, *Minority Language Writers*, 3.

¹⁹³ Idem, 287.

¹⁹⁴ Elmer Kennedy-Andrews, *Writing Home: Poetry and Place in Northern Ireland, 1968-2008*, Boydell & Brewer Ltd, 2008, 1.

sterker gevoeld in perifere culturen waar de culturele identiteit sterker is.¹⁹⁵ Zo heeft plaats altijd een belangrijke rol gespeeld in het werk van Ierse schrijvers en Ierse schrijvers hebben op hun beurt bijgedragen aan ‘the mystique of particular landscape traditions’.¹⁹⁶ Met name tijdens de *Literary Revival* creëerden Ierse schrijvers een gemeenschappelijke reeks aan beelden om de eigen groep te vertegenwoordigen en een gevoel van identiteit te bevorderen. Het verband tussen nationale identiteit en landschap was fundamenteel voor dit cultureel nationalisme in Ierland: ‘it compelled many of the movement’s writers to lionize the rural peasantry and to romanticize the Irish West as an area free from the corrupting effects of modernity, urbanization and industrialization.’¹⁹⁷ Om zich af te zetten tegen de dominante koloniale macht Engeland, werd er een pastoraal beeld gecreëerd van West-Ierland als een ‘Gaelic Utopia’ of ‘Tír na nÓg’ (The Land of Youth).¹⁹⁸

The Gaeltacht, both as the repository of the Gaelic tradition and as an idyllic rural alternative to the filthy modern tide berated by Yeats, is the symbolic representation of all that is good in the emerging new Ireland.¹⁹⁹

Op vergelijkbare wijze zette ook de Vlaamse Beweging zich af tegen de dominante veelal stedelijke Franse elite door Vlaamsheid te associëren met ‘gezondheid, eenvoud en een rurale context’.²⁰⁰

Deze nauwe relatie van cultuur en natuur in minderheidsliteraturen heeft tevens aangezet tot ecokritische onderzoeken. Zo onderzocht Louisa Gairn in *Ecology and Modern Scottish Literature* (2008) de Schotse literatuur in het licht van ecologisch denken.²⁰¹ Ze laat zien hoe ecologie als wetenschappelijk, filosofisch en politiek concept opeenvolgende generaties Schotse schrijvers heeft beïnvloed. Matthew Jarvis onderzoekt op een vergelijkbare manier de verbeelding van het landschap in Welshe poëzie.²⁰²

¹⁹⁵ Zie bijvoorbeeld: Alastair Durie, Ian S. Yeoman en Una McMahon-Beattie. ‘How the history of Scotland creates a sense of place’, *Place Branding* 2 (2006), 43-52; Alasdair A. MacDonald, ‘The sense of place in early Scottish verse: Rhetoric and reality’, *English Studies* 72 (1991) 1, 12-27; Neal Alexander, ‘Contemporary British poetry and the senses of place’, *International Journal of Welsh Writing in English* 2 (2014) 1, 3-29.

¹⁹⁶ Kennedy-Andrews, *Writing Home*, 1-2.

¹⁹⁷ Dathalinn Mary O’Dea, *The Afterlives of the Irish Literary Revival*. Proefschrift Boston College, 2014, 34.

¹⁹⁸ Gearoid Denvir, ‘From Inis Fraoigh to Innisfree... and Back Again? Sense of Place in Poetry in Irish since 1950’, *The Yearbook of English Studies* 35 (2005), 110.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Willem van den Berg en Piet Couttenier, in Mariska van Dam, *Boeren, burgers en de kunstenaar. Een posture-analyse van Richard Minne (1891-1965)*, Bachelorscriptie Universiteit Utrecht, 2019, 9. Later ging de Vlaamse literatuur zich meer naar buiten richten, wat gemarkeerd kan worden met de oprichting van het tijdschrift *Van Nu en Straks* in 1893. Dit tijdschrift wilde het provincialisme doorbreken dat volgens hen tot die tijd overheerste in de Vlaamse literatuur, in Van Dam, *Boeren, burgers en de kunstenaar*, 9-10.

²⁰¹ Louisa Gairn, *Ecology and Modern Scottish Literature*, Edinburgh University Press, 2008.

²⁰² Matthew Jarvis, *Welsh Environments in Contemporary Poetry*, University of Wales Press, 2008.

3.2 Friese cultuur als oude plattelandscultuur

In de Friese cultuur was eveneens sprake van een negentiende-eeuwse heropleving van het culturele bewustzijn waarin een sterke nadruk werd gelegd op de Friese taal, het platteland en het verleden. Tineke Steenmeijer-Wielinga (2006) schrijft hierover: ‘Vrij algemeen had onder de culturele elite het idee postgevat, dat er in Fryslân nog sprake was van een door de eeuwen heen oorspronkelijk gebleven plattelandscultuur. Door de perifere ligging en de geringe mobiliteit van de boerenbevolking zouden taal en volkskarakter, zeden en deugden er nauwelijks zijn aangetast.’²⁰³

In *Het rode tasje van Salverda* (1998) laat Goffe Jensma zien hoe dit beeld van Friese cultuur als eeuwenoude plattelandscultuur in grote mate een ‘invention of tradition’ was.²⁰⁴ Tot de negentiende eeuw was Friese cultuur nog een relatief rijke, moderne en ook open samenleving, maar na de centralisering van Nederland veranderde dat. Een groot deel van de hoge burgerij trok weg en vanaf 1848 ging een kleine burgerij zich opwerpen als vertegenwoordigers van Friese cultuur.²⁰⁵ Als reactie op de voortschrijdende modernisering en eenwording van de Nederlandse samenleving presenteerden ze die als ‘plattelandsgewest bij uitstek, als laatste schuilplaats van poëzie en van authenticiteit, als ‘oer’’.²⁰⁶ In de tegenstelling tussen ‘stad’ en ‘platteland’ kozen ze op romantisch-idealistische wijze voor plattelandse waarden.²⁰⁷ Op het platteland leefde men ‘op de grens met de natuur’, in een organische gemeenschap met de boerderij als natuurlijk middelpunt van de samenleving.²⁰⁸ Deze verheerlijking van platteland en boerenleven vond ironisch genoeg zijn oorsprong niet op het platteland zelf, maar in de stad, niet onder boeren, maar onder burgers, en overwegend zelfs niet onder Friessprekende, maar onder Hollandstaligen.²⁰⁹ In grote mate werd hier dus een pastoraal beeld van Friesland geschapen dat een Fries-nationalistische functie had om de eigen provincie te vertegenwoordigen tegenover Nederland. Op die manier onderging Friesland van alle Nederlandse provincies in de negentiende eeuw de grootste gedaanteverwisseling en profileerde het zich het sterkst als ‘platteland’, aldus Jensma.²¹⁰

²⁰³ Tineke Steenmeijer-Wielinga, ‘4. Meer literatuur voor meer mensen. Van 1822 tot 1915’, in Teake Oppewal, Babs Gezelle Meerburg, Jelle Krol en Tineke Steenmeijer-Wielinga (red.), *Zolang de wind van de wolken waait*, Bert Bakker, 2006, 59.

²⁰⁴ Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*, Fryske Akademy, 1998, 56.

²⁰⁵ Idem, 183.

²⁰⁶ Idem, flaptekst, 183.

²⁰⁷ Idem, 159-160.

²⁰⁸ Idem, 159.

²⁰⁹ Idem, 160.

²¹⁰ Goffe Jensma, ‘Hoe Geert Mak in Jorwerd kwam. Verleden en toekomst van het Nederlandse platteland’, *De Gids* 160 (1997) 6, 469.

Deze vorming van een eigen Friese identiteit liep parallel met de ontwikkeling van de Friese literatuur aan het begin van de negentiende eeuw.²¹¹ Sindsdien heeft de Friese literatuur een plattelands karakter. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar aan de grote hoeveelheid Friese boerenromans die verschenen in het Interbellum. In zijn dissertatie *Proza van het platteland* (1984) concludeert Trinus Riemersma dat alle Friese romans in de eerste helft van de twintigste eeuw boerenromans zijn: ze spelen zich af op het platteland en de centrale figuur in het verhaal is meestal een boer.²¹² Ook Willem Winters (1999) concludeert in zijn essay met als ondertitel ‘Zoeken naar typerende aspecten van de Friese literatuur’ op basis van zo’n honderd Friese romans uit de twintigste eeuw dat die veelal over het platteland gaan.²¹³ De boerenromans vertonen overeenkomsten met de Duitse ‘heimatliteratuur’, waarin de normen en waarden van voor de industriële revolutie en het platteland worden verheerlijkt.²¹⁴ Erg realistisch waren de romans niet; het ging zelden over de armoede en de misstanden waar boeren in de realiteit mee te maken hadden.²¹⁵

Friese schrijvers hebben zich echter ook voortdurend afgezet tegen het plattelandsimago. Zo probeerde Anne Wadman (1919-1997) na de Tweede Wereldoorlog met een nieuwe bloemlezing de Friese literatuur ‘achter de koeienstaarten’ vandaan te halen.²¹⁶ Eerder al noemde ik Douwe Kalma die met zijn strijdkreet ‘Fryslân en de wrâld’ (1916) opnieuw een brug wilde slaan met de buitenwereld.²¹⁷ Volgens Jensma lag het provinciale beeld van Friese literatuur echter al zo vast ‘dat Johan Huizinga eigenlijk wel wat erg gemakkelijk Kalma de maat kon nemen door hem de volksschrijverij van Troelstra en de Halbertsma’s voor ogen te stellen: ‘Een Friesche dichtkunst, die geen volkskunst is, schijnt mij slechts voor korten tijd levensvatbaar.’²¹⁸

De plattelands thematiek in Friese literatuur blijkt verder uit het aantal Friese bloemlezingen dat zich thematiseert rondom aspecten van het Friese platteland, zoals gras, vogels en het boerenleven.²¹⁹ In de bloemlezing *Het goud op de weg* (2008) beschrijft Abe de

²¹¹ Teake Oppewal, ‘Het perk uitgezet’, in Teake Oppewal, Babs Gezelle Meerburg, Jelle Krol en Tineke Steenmeijer-Wielenga (red.), *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*, Uitgeverij Bert Bakker, 2006, 11.

²¹² Trinus Riemersma, in Joke Corporaal, *Zolang de boom bloeit. Korte geschiedenis van de Friese literatuur*, Bornmeer/Tresoar, 2018, 62.

²¹³ Willem Winters, in Oppewal, ‘Het perk uitgezet’, 11.

²¹⁴ Corporaal, *Zolang de boom bloeit*, 62.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ Babs Gezelle Meerburg, ‘De binding verbroken’. Van 1945 tot eind jaren zestig’, in Oppewal e.a. (red.), *Zolang de wind van de wolken waait*, 141-142.

²¹⁷ Corporaal, *Zolang de boom bloeit*, 251-252.

²¹⁸ Jensma, *Het rode tasje*, 183.

²¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Jelle Bangma (red.), *Dat simpel gers, it hat der altyd west’: Fryske poëzy op it tema ‘gers’* (Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, 1995); Anne Barteles Bokma (red.), *Buorkerije*,

Vries de Friese literatuur expliciet als volksliteratuur, als ‘boerenpoëzie’ met aandacht voor thema’s uit de eigen regio en een veelvuldig gebruik van landschapsbeschrijvingen.²²⁰ In zijn essaybundel *Identiteit en Kowesturten* (2004) stelt De Vries: ‘Wanneer er een eigen Friese poëtische hoofdtraditie bestaat, dan is dat er één van akkers en weilanden, sloten, vaarten en luchten, boerderijen en beesten, dorpen, wegen, kortom: alles dat de opene, naakte ruimte kenmerkt die Friesland is.’²²¹ Ook het werk van veel jonge dichters getuigt volgens De Vries van die ‘Traditie’, ze schrijven over ‘‘grasgroene regels’, ‘beeldschone schapen in groene weilanden’, ‘oneindige luchten’, ‘het erf van de afgebrande boerderij’, ‘onzichtbaar akkerland’, ‘dolende paarden op een dorstig stukje land.’²²² De Engelstalige bloemlezing *Swallows and Floating Horses* (2018) geeft eveneens blijk van het landleven als belangrijk thema in Friese literatuur door de modernisering van het Friese platteland als leidraad te nemen in de keuze van de teksten.²²³ De teksten behandelen onder andere de komst van landbouwmachines of betreuren het verlies van het biodiversiteit.²²⁴ Deze spanning tussen het beeld van Friesland als oeroude plattelandsprovincie en modernisering staat nog altijd centraal in de hedendaagse Friese cultuur en wordt door Goffe Jensma zelfs een trauma genoemd.²²⁵

3.3 Het hedendaagse Friese trauma

Goffe Jensma betoogt dat Friese cultuur vandaag de dag gekenmerkt wordt door een spanningsveld tussen het beeld van Friesland als authentieke plattelandscultuur en de drang tot modernisering en innovatie.²²⁶ Geïnspireerd door de geschiedfilosoof Frank Ankersmit spreekt Jensma over dit conflict als een collectief trauma.²²⁷ ‘Hoe kan Friese cultuur het één behouden en toch het andere nastreven?’ is de ‘traumatische vraag’ die steeds weer opduikt.²²⁸ Zo’n trauma houdt in dat een collectief zijn identiteit verliest en die niet meer kan bereiken.²²⁹ Hierdoor weet men zich jegens het heden geen houding te geven. Het resultaat is dat Friese cultuur zich definieert in termen van verlies en dat klopt: ‘Het woord ‘Friesland’

buorkerije is de rom fan Fryslâns groun! In blomlêzing út 125 jier poëzy oer it Fryske boerelibben (Friese Mij van Landbouw, 1977); Eppie Dam en Lienke Boot (red.), *Oer de wjuk. Fryslâns moaiste fûgelpoëzy* (Bornmeer, 2013).

²²⁰ Abe de Vries, *Het goud op de weg*, Bornmeer, 2008.

²²¹ Abe de Vries, *Identiteit & kowesturten. Essays oer Fryske literatuer*, Bornmeer, 2008.

²²² Ibidem.

²²³ Ernst Bruinsma en Alpita de Jong, *Swallows and floating horses*, Francis Boutle Publishers, 2008, 18.

²²⁴ Idem, 376.

²²⁵ Goffe Jensma, ‘Kangoeroe naast kieviet. Over beeldvorming en overdracht van Friese cultuur en geschiedenis’, *It Beaken* 70 (2008) 1/2, 24-25.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ Goffe Jensma, ‘Plat land, diepe geschiedenis. Friesland als trauma’, *De Vrije Fries* 90 (2010), 208.

²²⁸ Idem, 212.

²²⁹ Idem, 209.

roept per definitie en ook bijna uitsluitend associaties op met een verleden dat voorbij dreigt te gaan of dat al voorbij is.²³⁰ De Friese taal wordt al twee eeuwen lang als een aflopende zaak beschouwd en iedere Friesspreker wordt aangesproken op dit taalverlies. De Friese geschiedenis vertoont eenzelfde patroon van verlies; van een welvarend kustrijk van Noordzee tot in Denemarken naar een perifere plattelandsprovincie.²³¹

Het conflict tussen heden en verleden vanaf de laatste decennia van de vorige eeuw hangt volgens Jensma samen met een vijftal andere verschuivingen (tabel 1).²³² Allereerst is er een verschuiving van kennis naar beleving in de associaties die Friesland oproept. Net als elders in de wereld draait kunst en cultuur steeds meer om belevenissen of ‘experiences’, die vaak kort en vluchtig van aard zijn. Ook de overdracht van Friese cultuur is eerder gericht op het teweeg brengen van een (historische) sensatie en niet meer zozeer op de overdracht van historische kennis.²³³ Daarnaast is er een verschuiving van taal en historie – voorheen de belangrijkste pijlers van Friese cultuur – naar landschap. Steeds meer wordt Friesland geassocieerd met het landschap en alles dat daar mee te maken heeft; ruimte, water, lucht, buitenleven.²³⁴ Dit hangt samen met de vorige verschuiving, want het Friese landschap leent zich beter voor een kortstondige ‘experience’ dan de Friese taal en geschiedenis dat doen. Andere verschuivingen zijn dat Friese cultuur steeds minder functioneert als zelfrepresentatie en steeds meer als presentatie aan de buitenwereld. Daarmee is de Friese cultuur in plaats van afgebakend meer fluïde en open voor externe invloeden geworden. Tot slot is er sprake van een naoorlogse economische verschuiving van landbouw naar toerisme. Dit toerisme is vanzelfsprekend meer geïnteresseerd in het landschap dan in cultuurhistorische waarden als de Friese taal. De vijf verschuivingen vat Jensma samen in de volgende tabel:

<i>Kennis</i>	→	<i>Beleving</i>
<i>Taal/geschiedenis</i>	→	<i>Landschap</i>
<i>Zelfrepresentatie</i>	→	<i>Presentatie</i>
<i>Intern</i>	→	<i>Open</i>
<i>Landbouw</i>	→	<i>Toerisme</i>

Tabel 1. Verschuivingen in de Friese cultuur.²³⁵

Deze verschuivingen worden allemaal versterkt door het tegenwoordige cultuurbeleid van de Friese provincie, dat volgens Jensma steeds meer aan de markt overlaat.²³⁶ Dit heeft de

²³⁰ Jensma, ‘Plat land’, 209. Een onderzoek van het Fries Sociaal Planbureau bevestigt Jensma’s standpunt. Uit vragenlijsten blijkt dat Friezen het ‘karakteristieke landschap’ als belangrijkste drager van Friese identiteit zien, belangrijker dan de Friese taal en geschiedenis, ‘Elfstedentocht typisch Fries, aaisykjen minder’, *Leeuwarder Courant* 5 april 2016, <https://lc.nl/friesland/Elfstedentocht-typisch-Fries-aaisykjen-minder-21248929.html>.

²³¹ Jensma, ‘Plat land’, 211-212.

²³² Jensma, ‘Kangoeroe naast kieviet’, 28

²³³ Idem, 25.

²³⁴ Idem, 26.

²³⁵ Tabel overgenomen uit Jensma, ‘Kangoeroe naast kieviet’, 28.

nadruk op landschap verder versterkt, omdat symbolische kapitaalgoederen als taal en geschiedenis nauwelijks verkopen.²³⁷

Het gevoel van verlies is ook van toepassing op het Friese landschap. Net als de Friese taal wordt het landschap gezien als een kenmerk van bedreigde Friese identiteit.²³⁸ Om dit verlies tegen te gaan is er sprake van een musealisering van het landschap waarin niks meer mag veranderen. Het landschap krijgt de betekenis van ‘platteland’, in de zin van groen en organisch, en we weigeren betekenissen als ‘stad’, ‘snelweg’, ‘bio-industrie’.²³⁹ Deze landschapsbeleving moet in stand worden gehouden omdat het wezenlijk Fries is, waarmee het aansluit op nationalistische gevoelens.²⁴⁰ Volgens Jensma is hier sprake van een sentimentele nostalgie die leidt tot vitrinisering: het verleden wordt achter glas geplaatst, veilig voor enige bedreiging. Jensma pleit echter voor een reflectieve vorm waarin de nostalgie juist tot nadenken stemt. In plaats van het verleden te vereren moet men het benoemen en met het verlies leven, alvorens een Friese cultuur kan ontstaan die niet beperkend werkt.²⁴¹ Hiermee sluit hij aan op de post-pastorale, die eveneens de traditie blijft benoemen, maar daarmee tegelijkertijd laat zien hoe die voor een groot deel een mythe is geworden of altijd al was.

Aansluitend op Jensma pleit ook Bert Looper (2017) voor een heroverweging van Friese cultuur en voor een hernieuwde verbinding tussen Friese taal en landschap. De oude Friese landschapstaal, die zich kenmerkt door een sterk mythische traditie, is volgens hem onhoudbaar geworden voor het actuele landschap: ‘De mythe wil het landschap onveranderlijk maken, maar de realiteit van de vogelloze weiden, de industriële visserij op het wad, de aanleg van wegen, gasboringen en afvalovens ging gewoon door.’²⁴² Het resultaat daarvan is echter dat we ook de taal dreigen te verliezen, aldus Looper.²⁴³ De taak van de Friese poëzie is om een nieuwe taal uit te vinden en zich te verhouden tot het veranderende

²³⁶ Jensma, ‘Kangoeroe naast kieviet’, 35.

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Jensma, ‘Plat land’, 216.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Eeltsje Hettinga betoogde dat het rapport *Fan de minsken en de grûn. Toekomstagenda Fryslân Duurzaam 2040* volksnationalistische retoriek inzet om Friezen bijeen te brengen voor een duurzaam en groen Friesland, Eeltsje Hettinga, *De folksnasjonalistyske taal en retoryk achter Fryslân 2040 en KH-2018*, PERIO-Pamflet, <https://eeltsjehettinga.nl/dokuminten/Folksnasjonalistyske%20taal%20en%20retoryk%20achter%20Fryslan%202040%20en%20KH-2018.pdf>.

²⁴¹ Jensma, ‘Plat land’, 219.

²⁴² Bert Looper, *Hier ligt de zee: over taal, kunst, landschap en Friese identiteit*, Bornmeer, 2017, 16.

²⁴³ Idem, 15.

landschap en de puur esthetische ruimte die het landschap altijd was om te zetten in een geëngageerde ruimte.²⁴⁴

²⁴⁴ Idem, 16.

4. Methode

4.1 Corpusselectie

In principe gaat de analyse over het gehele oeuvre van Postma. Om deze hoeveelheid enigszins in te perken, richt ik mij vooral op de gedichten die een bepaalde ecokritische relevantie hebben. Dit houdt in dat deze gedichten oog hebben voor de niet-menselijke leefomgeving of zich op andere manieren bezighouden met het spanningsveld tussen natuur en cultuur. Postma's oeuvre bestaat uit vijf dichtbundels en een flink aantal ongebundelde gedichten en is in zijn geheel opgenomen in het in 2005 gepubliceerde verzamelde werk *Samle fersen* (2005), samengesteld door Philippus Breuker en Tineke Steenmeijer-Wielenga.²⁴⁵ De vijf dichtbundels zijn *Fryske lân en Fryske libben* (eerste druk 1918, tweede aangevulde druk 1923), *De ljochte ierde* (1929), *Dagen* (1937), *It sil bestean* (1946) en *Fan wjerklank en bisinnen* (1957). Verder bevat de *Samle fersen* ook door Postma vertaald werk, dat ik in deze scriptie buiten beschouwing zal laten. Wel heb ik aandacht voor de ongebundelde gedichten. Ik bespreek deze gedichten in samenhang met de bundels uit dezelfde tijdperiode. Postma's oeuvre staat een dergelijke bespreking toe omdat veel van de gebundelde gedichten in eerste instantie ook ongebundeld zijn verschenen. De vijf dichtbundels moeten daardoor eerder gezien worden als verzamelingen dan als bundels met een specifieke centrale thematiek. De ongebundelde gedichten die ik zal bespreken zijn: 'De âlde dingen' (1929) die is opgenomen in de bespreking van *De ljochte ierde*, 'Fan fuorgen en sleatswallen' (1948) in *It sil bestean* en 'Provinsjalistysk (1951), 'Al myn libbens freugde (1951), 'In nije tiid' (1960) en 'As Fryslân ek yndustrylân wurdt' (1962) in *Fan wjerklank en besinnen*. De Friese citaten zullen worden voorzien van een vertaling van mijzelf of van Jabik Veenbaas in de voetnoot.²⁴⁶

4.2 Analysewijze

De hoofdvraag van deze scriptie zoals genoemd in de inleiding was: *Hoe verhouden Friese identiteit en natuurverbeelding zich tot elkaar in Obe Postma's poëzie en hoe kan deze begrepen worden vanuit een ecokritisch perspectief?* Om deze vraag te kunnen beantwoorden ben ik in hoofdstuk 2 nagegaan wat een ecokritische lezing inhoudt, om vervolgens te kijken hoe er binnen de ecokritiek nagedacht is over de verbeelding van plaatsverbondenheid in

²⁴⁵ Obe Postma, *Samle fersen*, Tineke Steenmeijer-Wielenga (red.), Friese Pers Boekerij, 2005.

²⁴⁶ Vertaalde gedichten van Jabik Veenbaas, in Obe Postma, *Van het Friese land en het Friese leven: een keuze uit de gedichten - Fan it Fryske lân en it Fryske libben*, Philippus H. Breuker (red.) en Jabik Veenbaas (vert.), Meulenhoff, 1997.

literatuur. Hieruit bleek dat de vroege ecokritiek sterk gericht was op het idee van plaats, en vooral teksten behandelde die een zorg en aandacht beschreven voor de eigen, directe omgeving. Dit werd gezien als een voorwaarde voor een ecologisch bewustzijn. Dergelijke teksten hebben dan ook een belangrijke rol gespeeld in het aanzetten tot milieubehoud. De lokale natuurverbeelding is later echter ook bekritiseerd omdat het een geïsoleerde, statische en gesimplificeerde verbeelding in stand zou houden die bovendien gepaard gaat met nationalistische sentimenten. Die verbeelding staat in verband met de pastorale verbeelding, een diep geworteld beeld in onze westerse natuurverbeelding waarin het platteland tegenover de stad wordt gezet. Bij de pastorale wordt het platteland als een meer oorspronkelijke en natuurlijke plek voorgesteld waar de stedeling zich kan terugtrekken van het onzekere en bedreigende stadsleven.

Uit hoofdstuk 3 bleek dat plaatsverbondenheid en de pastorale in verband kunnen worden gebracht met de beeldvorming van Friese cultuur. Op basis van Casanova heb ik betoogd dat minderheidsliteraturen in het algemeen een sterkere band onderhouden met hun eigen cultuur en met de eigen plaats. Door hun perifere ligging in de natie is bovendien vaak sprake van een pastorale verbeelding waarin het eigen gebied als landelijker, natuurlijker en authentieker wordt voorgesteld dan de vaak stedelijke dominante cultuur. Van dit procedé was ook sprake in de negentiende-eeuwse constructie van Friese identiteit als oeroude plattelandsprovincie tegenover het verstedelijkte Holland. Onder druk van industrialisering en de steeds intensiever wordende landbouw en globalisering is dit pastorale beeld van Friesland echter steeds meer verworden tot een nostalgisch beeld, waardoor Friese cultuur vandaag de dag op gespannen voet staat met de toekomst. Zowel binnen de Friese cultuur als de ecokritiek is het traditionele en pastorale beeld van plaats dus onhoudbaar geworden in de huidige gemondialiseerde context van het Antropoceen. Daarom hebben ecocritici een dynamische en relationele heroverweging van plaats en de pastorale voorgesteld. Deze heroverweging van plaats vormt het vertrekpunt van de analyse van Obe Postma.

In de analyse onderzoek ik op welke manier natuur en Friese identiteit zich in Postma's poëzie tot elkaar verhouden en in hoeverre die verhouding als ecokritisch gelezen kan worden, of juist de meer regressieve uitwerkingen van plaatsverbondenheid en de pastorale reproduceren. Als ecologisch beschouw ik de drie hoofdkenmerken die ik in 2.1 aanhaalde: een ecocentrisch perspectief, een doorbreking van het dualisme van natuur en cultuur en een ethisch besef van de menselijke verantwoordelijkheid voor de natuur. Het ecocentrische perspectief kan zo ver doorgetrokken worden dat het menselijke perspectief volledig losgelaten wordt, maar kan ook subtieler tot uiting komen, bijvoorbeeld als het

landschap niet enkel een ‘framing device’ is maar ook op zichzelf staat in gedichten. De landschapsverbeelding moet leiden tot nederigheid ten opzichte van de natuur in plaats van enkel tot menselijke troost. Bij een doorbreking van het dualisme tussen natuur en cultuur wordt de menselijke geschiedenis ingebed in de natuurlijke geschiedenis van een plaats. De mens staat niet boven de natuur, maar is er onderdeel van. Tot slot kijk ik of, en zo ja op welke manier er in Postma’s poëzie een ethisch besef is van de verantwoordelijkheid van de mens voor de natuur. Bij al deze drie kenmerken kijk ik op wat voor manier de Friese identiteit mogelijk interfereert met als ecokritisch te beschouwen thematiek.

Een regressieve uitwerking van plaatsverbondenheid onderzoek ik door te kijken in hoeverre Postma’s verbeelding van Friesland beantwoordt aan de sentimentele pastorale, die natuur voorstelt als een betrouwbare en onveranderlijk achtergrond tegenover het complexe en veranderlijke leven in de stad. Ook heb ik aandacht voor de rol van het verleden in Postma’s poëzie, die in de pastorale wordt geïdealiseerd tegenover het heden. Tenslotte kijk ik in hoeverre Postma’s landschapsbeschrijvingen Fries-nationalistisch gelezen kunnen worden. Gaat het om een liefde voor het land of eerder om een liefde voor het vaderland, dus Friesland?

Hoewel de analyse zich richt op de ecologische thematiek in Postma’s poëzie, is de analyse niet thematisch, maar op chronologische volgorde geordend. Dit maakt het mogelijk om te kijken op welke manier de verschillende te onderzoeken thema’s met elkaar interfereren en aan elkaar verbonden worden in de poëzie van Postma. Ook heb ik op die manier oog voor eventuele (ecokritische) ontwikkelingen in de meer dan zestig jaar die het oeuvre van Postma spant. Tot slot worden op deze manier citaten ingebed in de context van de bundel, waardoor cherrypicking wordt voorkomen.

Zoals in de analyse zal blijken, bouwen de bundels qua thematiek sterk op elkaar voort. Ik heb oog voor verschuivingen en veranderingen, maar uiteindelijk gaat het om een ecokritische lezing van Postma’s gehele oeuvre, waardoor de nadruk zal liggen op de consistenties. Ik ben daarom meer geïnteresseerd in de overkoepelende ecokritische thematiek dan in het contrasteren van de bundels met elkaar. Hierdoor wordt de bespreking van de verschillende bundels op een gegeven moment wat eentonig, omdat er weinig nieuwe bevindingen hun intrede doen en de nadruk ligt op de consistentie.

5. Analyse Obe Postma

5.1 Obe Postma: levensloop en eerder onderzoek

Obe Postma (1868-1963) groeide op in het Friese dorp Cornwerd als oudste zoon van veehouders. Op achttienjarige leeftijd vertrok hij naar Amsterdam om wis- en natuurkunde te studeren, waarin hij later promoveerde. Hij keerde nooit meer terug naar het Friese platteland om er te wonen en bracht zijn hele werkzame leven door in Groningen waar hij les gaf in wiskunde en mechanica aan de HBS. Postma bleef ongetrouwd en woonde vanaf 1904 samen met één van zijn zussen, Liezabeth Postma. Na zijn pensionering in 1934 verhuisde hij naar Leeuwarden, waar hij in 1963 overleed op 95-jarige leeftijd.²⁴⁷

Pas op latere leeftijd begon Postma met het publiceren van gedichten. Hij was al over de dertig toen hij in 1902 met vier gedichten debuteerde in het tijdschrift *Ferjit my net*.²⁴⁸ Het duurde tot 1918 voor zijn debuutbundel *Fryske lân en Fryske libben* uitkwam. In de daarop volgende zestig jaar verschenen zo'n 375 gedichten, meestal in Friese tijdschriften.²⁴⁹ De vroege poëzie van Postma kenmerkt zich door simpele, volkse versjes. Met deze vorm, die Postma zelf omschreef als 'een plaatjesboek voor volwassenen', wilde hij Friese lezers interesseren die normaal niet veel gaven om poëzie.²⁵⁰ Goffe Jensma (2022) wijst erop dat zijn poëzie daarmee aansloot op de gebruikelijke verspreiding van literatuur in een kleine taalgemeenschap, waar het grotendeels ontbrak aan lees- en schrijfvaardigheid.²⁵¹ Toen na 1900 de Friese geletterdheid echter toenam en er door de radicale literaire vernieuwingsbeweging in 1916 onder leiding van Douwe Kalma hogere literaire genres terrein wonnen in de Friese literatuur, paste Postma zijn poëzie daarop aan. Hij begon meer in het vrije vers te dichten, publiceerde in meer erudiete tijdschriften en begon zijn poëzie van commentaar te voorzien.²⁵²

Naast het schrijven van gedichten ontwikkelde Postma een interesse voor de Friese landbouwgeschiedenis en de filosofie. Hij schreef onder andere over de geschiedenis van de Friese cultuurgrond in *De Friesche kleihoeve* (1934) en werkte op hoge leeftijd mee aan

²⁴⁷ Biografische informatie uit Tineke Steenmeijer-Wielenga en Geart van der Meer, *Obe Postma: In libben dat bloeide nei syn aard*, Elikser Uitgeverij, 2017; Goffe Jensma, 'Ritual walks, chronotopic moves', in Alastair Walker e.a. (red.), *From West to North Frisia: A Journey along the North Sea Coast. Frisian studies in honour of Jarich Hoekstra*, Nowele Supplement Series 33 (2022) 161-178 ; Tresoar, 'Postma, Obe', 2021, <https://www.sirkwy.frl/index.php/schrijvers-biografieen/100-p/437-postma-obe>.

²⁴⁸ Tresoar, 'Postma, Obe'.

²⁴⁹ Jensma, 'Ritual walks', 163.

²⁵⁰ Idem, 166.

²⁵¹ Idem, 167.

²⁵² Idem, 167-168.

de *Geschiedenis van de Friese Landbouw* (1952).²⁵³ Postma's werk als landbouwhistoricus is nauw verbonden met zijn poëzie. In zijn historische boeken en archiefaantekeningen besteedde hij veel aandacht aan het achterhalen van akkernamen, landbouwgewoonten, boerderijen, maar ook de namen van historische bewoners van het Friese platteland.²⁵⁴ Elementen daarvan zijn in al zijn gedichten terug te vinden.

In 1947 ontving Obe Postma als eerste dichter de *Gysbert Japicxpriis*, later uitgegroeid tot de meest prestigieuze prijs binnen de Friese literatuur.²⁵⁵ Sindsdien is er veel over zijn leven en werk geschreven, door zowel Friese als niet-Friese schrijvers, literaire critici en wetenschappers. Zijn verzameld werk (driemaal gepubliceerd, in 1949, 1980 en 2005) is vertaald in het Nederlands, Engels, Russisch en Duits.²⁵⁶ In 2002 werd er een nieuwe stichting in het leven geroepen voor de bestudering van zijn werk: het *Obe Postma Selskip*.²⁵⁷ Het gezelschap publiceert eens per jaar het tijdschrift *Wjerklank* gewijd aan het werk en leven van de dichter en heeft daarnaast aangezet tot het schrijven van verschillende monografieën. Voorbeelden daarvan zijn de recente biografieën *Dreaun fan ierde' dream* (2018) van Philippus Breuker en *Obe Postma: In libben dat bloeide nei syn aard* (2017) van Tineke Steenmeijer-Wielenga en Geart van der Meer.²⁵⁸ In 2018 kreeg het nieuw opgerichte Friese taalmuseum in Leeuwarden de naam 'OBE', naar de voornaam van Postma.²⁵⁹

Het onderzoek naar Postma's poëzie werd aangewakkerd door het essay 'Bern fan de ierde' ('Kind van de aarde') van Fokke Sierksma in 1953. Dit essay inspireerde talloze interpretatieve studies over het vermeende filosofische karakter van Postma's poëzie.²⁶⁰ Sierksma beargumenteerde dat Postma's filosofie overeenkomt met het 'psychisch monisme' van de psycholoog Gerardus Heymans, een vriend van Obe Postma.²⁶¹ Deze filosofie stelt dat al het zijn alleen in de geest bestaat; de waargenomen werkelijkheid bestaat alleen uit bewustzijnsprocessen. Heymans stelde verder dat elk individu deel uitmaakt van één groot wereldbewustzijn.²⁶² In het oeuvre van Postma zijn terugkerende concepten te vinden die naar dit wereldbewustzijn lijken te verwijzen: *Al-Geast* ('al-geest'), *Al-siele* ('al-ziel'), *Al-ûnthâld*

²⁵³ Tresoar, 'Postma, Obe'.

²⁵⁴ Jensma, 'Ritual walks', 171.

²⁵⁵ Idem, 163.

²⁵⁶ Ibidem.

²⁵⁷ Het Obe Postma Selskip, <https://www.obepostma.nl/>.

²⁵⁸ Philippus H. Breuker, *Dreaun fan ierde' dream: libben en wurk fan Obe Postma*, Obe Postma Selskip-Wijdemeer, 2018; Tineke Steenmeijer-Wielenga en Geart van der Meer, *Obe Postma: In libben dat bloeide nei syn aard*, Elikser Uitgeverij, 2017.

²⁵⁹ Visit Friesland, 'OBE', <https://www.friesland.nl/nl/locaties/3767578803/bezoekerscentrum-obe>.

²⁶⁰ Jensma, 'Ritual walks', 163-164.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ibidem.

(‘al-geheugen’), *Al-belibjen* (‘al-ervaring’), *Al-begripen* (‘al-begrijpen’).²⁶³ Zijn poëzie verwoordt een verlangen naar totale eenwording – met het leven en met de aarde – in dit wereldbewustzijn.²⁶⁴

Philippus Breuker, verreweg de productiefste Postma-onderzoeker, interpreteerde de eenheidservaring bij Postma als een sublieme ervaring.²⁶⁵ Breuker wijst op Postma’s verwantschap met dichters als William Wordsworth, John Keats en Emily Dickinson, die alle drie in verband zijn gebracht met de sublieme ervaring. Het sublieme wordt gedefinieerd als het overweldigd voelen door de grootsheid van de natuur en is een stijlfiguur uit de Romantiek.²⁶⁶ Breuker onderscheidt twee vormen van de sublieme ervaring in Postma’s werk: een aardse en een historische. Aanvankelijk is er vooral eenheid met het aardse leven, later komt daar eenheid met het eeuwenoude landschap en de mensen die daar in leefden bij.²⁶⁷ Bij Postma ontbreekt echter het gevoel van ‘terror’ dat in literatuur vaak gepaard gaat met de sublieme ervaring. De grootsheid van de natuur roept zowel een overweldigend als een angstaanjagend gevoel op.²⁶⁸ De sublieme ervaring gaat dan ook vaak gepaard met de ervaring van de wildernis, en niet zozeer met cultuurlandschappen dat het Friese platteland is.²⁶⁹

Deze eerdere onderzoeken naar Postma kenmerken zich door een klassieke literatuurwetenschappelijke benadering van zijn poëzie, waarbij de eenheid van de tekst en de dichter centraal staan. Niet eerder is er vanuit een breder ideologisch of maatschappelijk kader gekeken naar de betekenis van zijn poëzie en de constructie van het landschap daarin. Enkel op essayistische wijze hebben sommigen zich afgevraagd of Postma’s verbinding met het

²⁶³ Jensma, ‘Ritual walks’, 175.

²⁶⁴ Daarmee paste Postma in zijn tijd. Mary Kemperink beschrijft hoe er in het fin de siècle van de Nederlandse literatuur sprake was van een grote opleving van de verbeelding van momentane eenheidservaringen. Haar beschrijving is zo toe te passen op Postma’s poëzie: ‘Men meende dat de natuur werd gedreven door de drang tot eenheid en de drang tot leven. De fundamentele eenheid stond garant voor de universele harmonie in de natuur en het steeds weer ontkiemende leven zorgde voor de eeuwigheidsdimensie ervan. In dit denkkader gingen ‘Eenheid’ en ‘Leven’ functioneren als sleutelbegrippen. Zo keerden dichters en romanschrijvers rond 1900 met een grote bocht weer terug naar de natuurfilosofie van de vroege romantiek.’ Dit gevoel van eenheid kon op een vluchtig ogenblik worden ervaren, wat werd beleefd als een hoogtepunt, zo stelt ze verder. Het verlangen naar eenheid had volgens Kemperink alles te maken met de polariserende blik waarmee men in die tijd geneigd was de werkelijkheid waar te nemen. Het lichaam stond tegenover de ziel, cultuur tegenover de natuur, het mannelijke tegenover het vrouwelijke. Mary Kemperink, *Het verloren paradijs*, Amsterdam University Press, 2001, 26, 41, 254.

²⁶⁵ Philippus H. Breuker, *Obe Postma als auteur van het sublieme*, Fryske Akademy, 1996.

²⁶⁶ Garrard, *Ecocriticism*, 70-71.

²⁶⁷ Philippus H. Breuker, ‘Obe Postma, dichter van de sublieme ervaring’, in Philippus H. Breuker en Jan Gulmans (red.), *De dichters en de filosofen: Wijsgerige aspecten van de poëzie in Nederland rond 1900*, Friese Pers Boekerij, 2008, 105.

²⁶⁸ Garrard, *Ecocriticism*, 71.

²⁶⁹ Ibidem.

landschap op realiteit dan wel op idealisering berustte.²⁷⁰ Hoewel ik in mijn analyse niet in discussie zal treden met eerder onderzoek naar Postma, zetten de genoemde onderzoeken wel aan tot een ecokritische lezing van Postma. De sublieme ervaring is bijvoorbeeld een belangrijk onderwerp binnen de ecokritiek vanwege de dialoog met de natuur die ermee gepaard gaat.²⁷¹ De poëzie van Emily Dickinson en William Wordsworth is door verschillende ecocritici als ecologisch gelezen.²⁷² Zowel in het sublieme als in het monisme staat eenwording centraal en wordt het dualisme van lichaam en geest doorbroken. Precies in dat ontmantelen van dualiteiten (natuur en cultuur, object en subject) is de ecokritiek geïnteresseerd. Geart van der Meer (2017) wees eerder al op een mogelijke ecokritische relevantie van Postma's nadruk op eenwording:

Postma syn hammerjen op it ienwêzen fan alle dingen yn de natuer yn de 'stream' fan it libben krijt yn dizze iuw fan de driging fan klimaatferoaring en it (troch minsklik tadwaan) teloargean fan ûs natuerlike omjouwing ynienen toch wer wat aktuele wearde, al hie er dat sels útsoarte net sa betinke kinnen.²⁷³

5.2 *Fryske lân en Fryske libben (1918, 1923)*

Postma's debuutbundel *Fryske lân en Fryske libben (FIFI)* verscheen in 1918. Sinds 1902 publiceerde Postma al regelmatig gedichten in tijdschriften en *FIFI* kan gezien worden als een verzameling van deze eerder gepubliceerde gedichten, aangevuld met nog niet eerder verschenen werk. In 1923 verscheen een aangevulde heruitgave.²⁷⁴ In deze analyse bespreek ik de twee delen in zijn geheel. De gedichten zijn dus afkomstig uit de periode van 1902 tot 1922. De bundel bestaat voor een groot deel uit wat Jensma 'folksy rhymes' noemt; simpele gedichten met eindrijm.²⁷⁵ Over deze vroege volkse verzen schrijft Jensma dat ze vaak een statische scène beschrijven waar het dichterlijk personage vanaf een afstand naar kijkt.²⁷⁶

²⁷⁰ Zie bijvoorbeeld: Durk van der Ploeg, 'It ljocht de krêft dy't alles driuwt' It klimaat yn 'e poëzij fan Obe Postma', *Trotwaer* 29 (1997) De aktualiteit fan Obe Postma, 28; Ed Leeftang, 'Het Friesland van de ziel', *Ons Erfdeel* 41 (1998) 4, 582.

²⁷¹ Garrard, *Ecocriticism*, 71.

²⁷² De ecokritische relevantie van de poëzie van Wordsworth noemde ik al in hoofdstuk 2. Voor Dickinson zie bijvoorbeeld: Christine Gerhardt, 'Often seen-but seldom felt': Emily Dickinson's Reluctant Ecology of Place', *The Emily Dickinson Journal* 15 (2006) 1, 56-78. Ook Albertina Soepboer wees op de gelijkenis tussen Dickinson en Postma, waarvan Postma een tiental gedichten naar het Fries vertaalde. Soepboer stelt dat bepaalde natuurelementen zoals de 'bij' en de 'klaver' bij beide terugkerende beelden zijn. Ook kenmerken beiden zich door een verbinding tussen het kleine en het grote en het aardse en het kosmische. Albertina Soepboer, 'These are the Signs to Nature's Inns - Dit wapen draecht it waardshûs fan Natûr. Obe Postma as oersetter fan Emily Dickinson', *Trotwaer* 29 (1997), 85.

²⁷³ 'Postma's nadruk op de eenheid van alle dingen in de natuur in de 'stroom' van het leven krijgt in deze eeuw van de dreiging van klimaatverandering en de (door menselijk toedoen) teloorgaan van onze natuurlijke omgeving ineens toch weer wat actuele waarde, al had hij dat zelf uiteraard niet zo kunnen bedenken', Geart van der Meer, in Van der Meer en Steenmeijer-Wielenga, *Obe Postma*, 318.

²⁷⁴ Postma, *Samle fersen*, Steenmeijer-Wielenga (red.), 580. Vanaf hier *Sf* in voetnoten.

²⁷⁵ Jensma, 'Ritual walks', 164.

²⁷⁶ Idem, 165.

De titel van de bundel positioneert de gedichten heel duidelijk in een Friese context en veel gedichten kenmerken zich door een sterke verbondenheid met Friesland, die zich uit in pastorale landschapsbeschrijvingen. Zo gaat het tweede gedicht ‘Wintermiddeidream’ over een herinnering aan Friesland (‘Ik tink oan dy, myn Fryslân leaf’). De herinnering beschrijft een winters landschap met een meisje op het ijs, die het schaatsen onder de knie probeert te krijgen.²⁷⁷ Er wordt een winterse idylle geschetst; de koeien die in hun warme nesten liggen (‘waarme nêsten’), de lieflijke beschrijving van het meisje met het rode neusje, de heldere lucht. De dichter verlangt naar Friesland, maar de ‘droom’ die Friesland is, geeft hem op afstand troost: ‘Sa haw ik om fierens, o Fryslân leaf,/ Myn dreamen om my te treasten’.²⁷⁸ Dit gedicht kenmerkt zich als pastoraal; de dichter bevindt zich buiten Friesland (‘om fierens’) en voelt heimwee naar zijn geliefde Friesland, neergezet als een idylle. De herinnering biedt hem echter troost en vormt daarmee een ontsnapping.

Wat opvalt is dat de (Friese) natuur op een vergelijkbare manier troost en geluk biedt. De natuur is een plek waar de dichter zich thuis en vertrouwd voelt. Zo schrijft Postma hoe hij zich ‘verwant’ (‘besibbe’) voelt aan de weilanden (‘greiden’), die hem ‘trouw’ en ‘nabij’ zijn: ‘Hoe fiel ik oan dy greiden my besibbe,/Myn earste moai as bern, sa trou, sa nei;’²⁷⁹ De bomen bieden de dichter beschutting en zijn hem eveneens vertrouwd: ‘O beammen oan it hege paad,/ Myn leaven, trouwe skûl en honk,/ My innerlik fertroud!’²⁸⁰ De natuur wordt in termen van zacht en lief gedefinieerd: ‘O de jonge moarntiid is leaflik en tear’.²⁸¹ De natuur is dus een veilige, geruststellende plek, een ‘thuis’. Bovendien herinnert de natuur, net zoals Friesland, aan het geluk van de kindertijd: ‘En al it lok, yn jonge tiid belibbe,/ Doarm’t by my op út stille fierte wei.’²⁸² De natuur, het verleden en Friesland kunnen in deze bundel gelezen worden als inwisselbare begrippen waarin Postma zijn dichterlijke bezieling zoekt. Cultuur en natuur zijn dus sterk verbonden. Friesland is de belichaming van natuur en verleden, en de natuur herinnert aan het Friesland van Postma’s jeugd.

Door zijn liefde voor de natuur ontstaat in deze bundel in sommige gedichten een verbinding met de natuur, die als ecocentrisch geïnterpreteerd kan worden. In het vroege

²⁷⁷ ‘Ik denk aan jou, mijn Friesland lief’, ‘Wintermiddeidream’ (1902) *Sf*, 12.

²⁷⁸ ‘Zo heb ik ver buiten [Friesland], o Friesland lief,/ Mijn dromen om mij te troosten’, *ibidem*.

²⁷⁹ ‘Hoe ik me verwant voel met die weiden,/ Mijn eerste schoonheid als kind, zo trouw, zo nabij;’, ‘Yn ‘e foarsimmer’ (1910) *Sf*, 33.

²⁸⁰ ‘O bomen aan het hoge pad,/ Mijn lieven, trouwe schuilplaats en honk,/ Mij innerlijk vertrouwd!’, ‘Op de terp’ (1922) *Sf*, 127.

²⁸¹ ‘O de jonge morgen is lieflijk en teer’, ‘Yn it heechst fan ‘e simmer’, (1920) *Sf*, 139.

²⁸² ‘En al het geluk ervaren in de jeugd,/ Komt bij mij omhoog uit stille verte vandaan’, ‘Yn ‘e foarsimmer’ (1910) *Sf*, 33.

gedicht ‘Pinkstersnein’ is dit al zichtbaar.²⁸³ In het gedicht zit geen verwijzing naar Friesland of het verleden, maar staat enkel het bloeiende weiland, waarover de dichter zijn geluk uit, centraal. Waar het meer traditionele ‘Wintermiddeidream’ het Friese landschap op afstand beschrijft, ondergaat het dichterlijk personage in dit gedicht een persoonlijke verbinding met de natuur. Het bloeiende veld wordt wederom in termen van trouw gedefinieerd; het is de plek waar hij zich thuis voelt (‘trouwe hert’, ‘fiel my dêr sa by honk’).²⁸⁴ De verbinding met de natuur ontstaat op het moment dat het personage in het veld gaat zitten en de bloemen een soort ‘agency’ krijgen: de duizend ogen (van de bloemen) lachen blij als ‘kennissen uit oeroude tijd’ – opnieuw een verwijzing naar de natuur als een vertrouwd iets. Hoewel de ‘duizend lachende ogen’ een antropocentrische projectie op de bloemen is, maakt deze verbeelding het mogelijk dat er een wederzijdse relatie ontstaat tussen het lyrisch ik en de natuur: het ik lacht terug naar de bloemen en op dat moment raakt hij ontroerd: ‘de eagen wurde my wiet’.²⁸⁵ Door het beleven van deze ‘ierdske wille’ daalt (‘saaid’) het grootste geluk op hem neer (een verwijzing naar het christelijke pinksterverhaal, toen de Heilige Geest op de mensen neerdaalde) en gaat de hemel open (‘en de himmel iepenlein’).²⁸⁶ De dichter ondergaat het heilige moment waarin hij eenheid met de natuur vindt.

Ook in het gedicht ‘Lok’ staat de dichters liefde voor de aarde centraal.²⁸⁷ In een innerlijke dialoog stelt hij zichzelf de vraag of hij geluk gekend heeft. Hij confronteert zichzelf met het feit dat hij de liefde niet kende – Postma bleef zijn hele leven ongetrouwd. Maar, antwoordt de dichter, de ‘lichte aarde’ was zijn liefde: ‘Ljochte ierde wie myn leafde/ Mei har hertslach gong myn hert.’²⁸⁸ Postma verklaart hier de liefde, die hij bij zijn medemens niet vond, aan de aarde. Hij benoemt zijn bescheiden leven (‘lyts en earntlik’) dat vergeten zal worden als hij sterft, omdat hij geen nageslacht heeft voortgebracht.²⁸⁹ De dichter troost zichzelf: hij heeft kennisgenomen van de ‘Schoonheid’ (‘Skiente’) en als zijn leven bloeide naar zijn aard, dan is het goed: ‘As dit eigen libben bloeide/ Nei syn aard, dan is it goed.’²⁹⁰ In dit gedicht vereenzelvigd Postma zichzelf met de aarde en door die nabijheid van de aarde heeft hij een goed leven geleid. Dit gedicht laat zien dat de natuur voor Postma niet slechts een onderdeel is van Friesland, maar ook een opzichzelfstaande waarde heeft.

²⁸³ ‘Pinkstersnein’ (1902) *Sf*, 15.

²⁸⁴ ‘trouwe hart’, ‘voel my daar zo thuis’, *ibidem*.

²⁸⁵ ‘de ogen worden mij nat’, *ibidem*.

²⁸⁶ *Ibidem*.

²⁸⁷ ‘Lok’ (1916) *Sf*, 87.

²⁸⁸ *Ibidem*.

²⁸⁹ *Ibidem*.

²⁹⁰ ‘Lok’ (1916) *Sf*, 87.

Verder ziet Postma de mens als onderdeel van een groter geheel en erkent hij de afhankelijkheid van de mens van de aarde, die getuigt van een doorbreking van het dualisme van mens en natuur. Passend in de pastorale traditie zijn aarde en menselijk streven verbonden in een ‘zuivere harmonie’:

Ierde-lân en minske’ sribjen
Binn’ ferbûn ta heger steat;
Hoe’t in suv’re harmonije
‘t Lok my yn ‘e siele geat!²⁹¹

In dat samenspel van mens en natuur moet de mens proberen de krachten van de aarde te overwinnen, maar altijd met behulp van de aardekracht zelf: ‘Mar minske’ keunst is ‘t, dy’t troch ierde’ krêft/ Wêr ierde’ krêft ferslacht.’²⁹² Hier verwijst Postma naar de natuurwetenschappelijke wetten van het leven op aarde waar de mens onderdeel van is. In de landbouw moet de mens die krachten verslaan om zichzelf te voeden, maar de aardekracht staat dat ook toe. Er is dus geen sprake van een heerschap van de mens over de natuur, maar van een wederzijdse relatie. Deze aardekrachten zijn constant: ‘Deselde krêften binn’ it jimmer wer,/ Wêr’t d’ierd’ mei fêsthâldt al wat harres is,/ Dy’t minsk’ oerwinne moat.’²⁹³

Deze eeuwige levensstroom wordt ook belichaamd in de natuur, bijvoorbeeld in een appelboom: ‘Hoe bisto it byld, myn apelbeam,/ Fan it brûzjende libben, in ivige stream’.²⁹⁴ De mensheid mag even deelnemen aan die eeuwige levensstroom, maar zal uiteindelijk weer verdwijnen als ‘tearen fan in stream’:

Fan it ivige lok silste fiele!
Och minskewrâld komt en wurdt wer wei
As tearen fan in stream.²⁹⁵

De mens is slechts een ‘tear’ in een veel grotere levensstroom. Hiermee wordt de nietigheid van de mens benadrukt en in een veel groter geheel geplaatst. In dezelfde trant ziet Postma de dagelijkse verschijning van het landschap als onderdeel van een veel groter tijdbestek. In ‘Op de terp’ beschrijft Postma de versmelting van tijd die verder gaat dan de persoonlijke herinnering. Vastgenageld aan de grond voelt hij de tijden door zich heen gaan:

In wûnder fielen gong my oan;
Ik seach de tiden gean,
En fielde my, fêst oan ‘e grûn,
As ieuwen oer hjir stean.²⁹⁶

²⁹¹ ‘Aarde-land en menselijk steven/ Zijn verbonden tot hogere staat;/ Hoe een zuivere harmonie/ het geluk mij in de ziel gaat!’, ‘Fytstocht’ (1921) *Sf*, 124.

²⁹² ‘Maar het is de kunst van de mens, die door de kracht van de aarde, weer de kracht van de aarde verslaat’, ‘It wurk’ (1913) *Sf*, 74.

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ ‘De apelbeam’ (1903) *Sf*, 26.

²⁹⁵ ‘t Wie snein’ (1905) *Sf*, 28.

Vanuit een geworteldheid ('fêst oan 'e grûn) is de eeuwigheid voelbaar en versmelten heden en verleden met elkaar. Deze beschrijving past in het pastorale tijdsbeeld waarin opeenvolgende generaties op dezelfde manier op een vaste, geïsoleerde plek leven. Dit cyclische tijdsbeeld is ook leesbaar in 'De parrebeam'. De perenboom staat in prachtige bloei, als stekje ooit geplant door 'ús beppe' ('onze oma') die haar trouw verzorgde.²⁹⁷ Oma is al lang vergaan, maar de perenboom bloeit nog altijd elk jaar opnieuw. Het gedicht verbeeldt de circulariteit van het leven ('O, it libben komt en it libben giet'), wat wordt onderstreept door de kinderen die spelend om de perenboom in de rondte draaien (Yn 'e rûnte dûnse in bernekloft/ Om 'e parrebeam) en de herhaling van de seizoenen ('Op simmer sil winter komme! En 'e hjerstwyn nimt de blêden wei').²⁹⁸ Deze circulaire tijdsbeleving houdt rekening met de seizoenen, met bloei en verval, en dus met de wetten van de natuur en staat op spanning met de rechte lijnige beweging van de moderniteit.

De nederige positie ten opzichte van de natuur kan gelezen worden in relatie tot Postma's Friese identiteit. Postma benadrukt zijn dichterschap als eenvoudig en bescheiden. Hij is slechts een eenvoudige leraar in de stad ('Ik bin mar sljochtwei master yn 'e stêd') en hij neemt geen deel aan het grote werk dat de wereld vormgeeft (Ik haw gjin diel oan 't grutte wurk/ Dat wrâld syn foarmen bout').²⁹⁹ Hij dicht niet over wereldse zaken: 'k Sjong net it liet fan heel in wrâld/ En alle minskdomm' wee'' en koppelt die bescheiden positie aan het landschap; als Fries dichter kon hij zich niet laten inspireren door hooggebergte of de zee: 't Komt net út it rotsich berchtme op/ Of 'ut 'e grize see.³⁰⁰ Het is slechts zijn 'eigen geluk en leed' waarvan hij schrijft en hij bewandelt daarbij de gebaande paden ('t Giet de bewende paden lâns').³⁰¹ Zijn verlangen is niet overdadig geweest, maar enkel wat de natuur hem wilde schenken: 'En plôke freugde net nei wize sin,/ Mar sa't natoer my myld beskiede woe.'³⁰² In zijn nederige positie grijpt Postma vaak terug op de laagste zintuigen (ruiken, voelen, proeven), maar juist die geven hem het diepste gevoel en doen hem beseffen hoe nabij hij (aan) de aarde is: 'Fan leechste sinnen komt de djipste fieling,/ Wat binn' wy noch de ierde

²⁹⁶ 'Een wonder voelen ging mij aan;/ Ik zag de tijden gaan,/ En voelde mij, vast aan de grond, door de eeuwen hier staan', 'Op de terp' (1922) *Sf*, 127.

²⁹⁷ 'De parrebeam' (1903) *Sf*, 19.

²⁹⁸ 'O, het leven komt en het leven gaat', 'In de rondte danste de kinderbende/ Om de parreboom', 'Op zomer zal winter komen! En de herfstwind neemt de bladeren mee', *ibidem*.

²⁹⁹ 'Myn bestean' (1916) *Sf*, 93.

³⁰⁰ 'Ik zing niet het lied van heel een wereld/ En alle mensdommen wee/ Het komt niet uit het rotsachtig gebergte/ Of uit de grijze zee', 'Myn liet' (1921) *Sf*, 141.

³⁰¹ *Ibidem*.

³⁰² 'En plukte vreugde niet naar eigen wijze zin,/ Maar zoals de natuur mij bescheiden schenken wilde', 'De lêste dei' (1921) *Sf*, 140.

nei!³⁰³ Juist door zijn bescheiden dichterschap neemt Postma deel aan ‘al het voelen’: ‘Mar oan alle fielen haw ik part’.³⁰⁴ Juist het Fries, de eenvoudige volkstaal (‘sljochte folkstaal’), leent zich volgens Postma bij uitstek om die eenvoud van het leven uit te drukken.³⁰⁵ Die taal is niet geschikt voor vreemd gewas (‘frjemd gewas’) of werelds gedachtegoed (‘it tinken, dat de wrâld omfet’), maar wel voor het soort schoonheid die ook het volk het beste ziet: ‘mar ’t moai, dat ek it folts, it bêste, sjocht’.³⁰⁶ Het wezen van het bestaan van mensen zal in de volkstaal beter worden bewaard dan in een ‘kunsttaal’: ‘En fan ’t bestean fan minsken, ’t libben sels,/ Sil mear as yn in keunsttaal ’t wêzen bliuwe.’³⁰⁷ De volkstaal staat dichterbij het ‘wezen’ van het menselijk bestaan en is daarmee ‘echter’.

Uit deze nadruk op het authentieke en het kleine spreekt tegelijkertijd ook iets essentialistisch. Postma lijkt uit te gaan van een bepaalde kern van het menselijk bestaan. Deze essentie wordt het best bewaard in de eenvoudige Friese volkstaal, onaangetast door de corrumperende invloed van kosmopolitisme en verstedelijking. Ook beschrijft Postma het Friese volk in termen van ‘bloed’, ‘aard’ en ‘âld en krêftich skaai’, eveneens essentialistische begrippen waarin het geloof in een biologische volksaard doorklinkt.³⁰⁸ Postma ziet het bovendien als zijn taak om die volksziel, dat hij ‘kent en in zich draagt’, op schrift te brengen:

Mar myn ferlangst is mear: ik moat de sielen sjen,
De rin fan ’t libben en fan minsken al ’t bestean.
O, ’t folts yn my te witten, dy it kin en draach!
En sûnder print fan died net út it wurk te gean!³⁰⁹

Als dichter heeft hij een dichterlijke afstand tot het werkersvolk, maar hij ziet zichzelf tegelijkertijd ook als onderdeel. Zoals de moeder in ‘Wintermiddeidream’ vanachter het raam naar haar dochter op het ijs kijkt, zo kijkt Postma van een afstand zoals dichters dat doen: ‘Dyn mem ta de keamersfinsters út/ En ik sa as dichters dat dogge’.³¹⁰ Het volk is zich niet bewust van de waarneming van de dichter (‘Hoe’t ik har sjoch/ En ’t hele dwaan no foar my ha, hja witte it net.’), wat de afstand tussen dichter en volk te meer onderstreept.³¹¹ Toch benadrukt Postma zijn verbinding met het volk. Hij is dan misschien geen ‘bodder’ (‘zwoeger’) in de traditionele zin, wel is hij een intellectuele bodder. In ‘Yn’e ungetiid’ wordt

³⁰³ ‘Yn maart’ (1913) *Sf*, 47.

³⁰⁴ Ibidem.

³⁰⁵ ‘It Frysk’ (1911) *Sf*, 40.

³⁰⁶ Ibidem.

³⁰⁷ Ibidem.

³⁰⁸ ‘Wintermiddeidream’ (1903) *Sf*, 12; ‘De dykhuskes’ (1915) 59; ‘Ik dreamde my’ (1920) *Sf*, 138.

³⁰⁹ ‘Maar ’t is mij niet genoeg: ik moet de zielen zien,/ De loop van ’t leven en van mensen heel ’t bestaan./ O ’t volk in mij te weten, die het ken en draag!/ Mijn werk zal zonder prent van daad niet zijn gedaan!’, ‘Hjerst’ (1910) *Sf*, 31. Vertaling Jabik Veenbaas.

³¹⁰ ‘Jouw moeder door de kamervensters/ En ik zoals dichters dat doen’, ‘Wintermiddeidream’, 12.

³¹¹ ‘Hoe ik haar zie/ En heel het doen nu voor mij heb, zij weten het niet’, ‘Hjerst’ (1910) *Sf*, 31. Vertaling Jabik Veenbaas.

het werk van de dichter gecontrasteerd met het boerenwerk, dat zwaar is: ‘De mieren lûke oan ‘e seine, oan ‘e wudze skreppe de wilers sa:/ Yn ‘e ûngetiid moat it eine.’³¹² De dichter daarentegen ligt te rusten in de stille boomgaard en ‘hat fan ‘e simmer it bêste’: de vlierbomen staan in heerlijke bloei en hun geur is door de hooigeur heen te ruiken.³¹³ Deze luiheid van de dichter moet echter vergeven worden, want hij zal nog wel lijden als hij probeert zijn dromen in gedichten om te zetten: ‘Och, nim him syn loaiens net al te kwea,/ Hy sil it wol letter belije!/ As er syn dreamen yn fersen stâlt/ En dy kinne de fal net krije.’³¹⁴ Bovendien moeten de zwoegers niet vergeten dat hij een van hun is, dat hijzelf voortkwam uit de boerengemeenschap: ‘En tink er, myn boddery, tink er om,/ Hy is fan jimm’ eigen sibben.’³¹⁵ En dat wat hij in zijn dromen ziet, en dus beschrijft in zijn gedichten, is wat het volk beleefd heeft: ‘En wat by syn dreamen hy foar him sjocht,/Dat is wat jimme belibben!’³¹⁶

Het is echter de vraag in hoeverre Postma zich een realistische voorstelling maakte van het boerenwerk. Geart van der Meer noemt Postma op basis van *FIFI* vooral een ‘moaiwaeren sneinsdichter’, omdat zijn gedichten vaak zon- of feestdagen (Pinksteren, Pasen) beschrijven.³¹⁷ Hiermee wordt Postma’s verhouding tot Friesland duidelijk; niet de plaats waar hij werkt of waar hij onderdeel van is, maar de plek van zijn vrijetijdsbesteding, waar hij zijn zondagse wandelingen maakt en de plek waar hij van dicht. Postma heeft daardoor een geïdealiseerde verhouding tot het Friese boerenfolk. In werkelijkheid was er door de landbouwcrisis van 1878 tot 1895 veel werkloosheid en armoede op het Friese platteland en trokken er tussen 1880 en 1914 meer dan twintigduizend mensen uit Friesland weg om een beter bestaan te zoeken.³¹⁸ Friesland was niet voor niets een van de eerste gebieden in Nederland waar het socialisme voet aan de grond kreeg en dat de socialistische leiders Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Piter Jelles Troelstra voortbracht.³¹⁹ Postma benadrukt in deze bundel echter vooral de onontkomelijkheid van het boerenwerk, waarbij een nadruk ligt

³¹² ‘De maaiers zwaaien de zeisen,/ Aan de grasrand reppen de zwelers zich:/ De hooitijd stelt zware eisen.’, *ibidem*.

³¹³ ‘En heeft van de zomer de lusten’, *ibidem*.

³¹⁴ ‘Ach, gun die kerel zijn luiheid maar,/ Hij moet het toch later bekopen!/ Als hij zijn dromen tot verzen vormt/ En zijn regels willen niet lopen.’, ‘Yn ‘e ungetiid’ (1910) *Sf*, 34.

³¹⁵ ‘En onthoud, mijn zwoegers, dat jullie bestaan/ met dat van hem is verweven.’, *ibidem*.

³¹⁶ ‘En wat bij zijn dromen hij voor zich ziet,/ Dat is wat jullie beleven!’, *ibidem*.

³¹⁷ Van der Meer, *Obe Postma: In libben*, 258.

³¹⁸ Afûk, ‘Venster 25: Naar het ‘lân fan dream en winsken’: Emigratie naar de Verenigde Staten 1845-1914’, *11 en 30: De Kanon fan de Fryske Skiednis*, <http://www.11en30.nu/de-canon-vensters/naar-het-lan-fan-dream-en-winsken>.

³¹⁹ Afûk, ‘Venster 24: Domela en Piter Jelles: Armoede en charisma 1880-1900’, *11 en 30: De Kanon fan de Fryske Skiednis*, <http://www.11en30.nu/de-canon-vensters/domela-en-piter-jelles>; Hoewel niet uit Friesland afkomstig maakte Domela Nieuwenhuis als spreker groot indruk op de Friese landarbeiders die hem ‘ús ferlosser’ noemden en werd hij in 1888 voor het Friese district Schoterland als eerste socialist in het parlement gekozen, Wio Joustra, ‘Standbeeld voor ‘ús ferlosser’’, *De Volkskrant*, 3 april 1999, <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/standbeeld-voor-us-ferlosser~bb155f3a/>.

op de eenvoud van het volk. Het volk leeft een rustig en vast bestaan, zonder onmogelijke verlangens: ‘As hear fan ’t lân; har rêstich, fêst bestean/ Ferlangt net wat net sil; en eanget net.’³²⁰ De dichter heeft het volk, dat ‘struikelt en kruipt’ (‘dat stroffelt, krûpt’), lief zoals het is, niet zoals het zou kunnen zijn: ‘Sa as ’t bestiet, net sa as ’t wêze soe’.³²¹ Postma voelt zich een meester die zijn volk aan het werk zet en het volk zwoegt, omdat het zo hoort: ‘As master dy’t syn folk oan ‘t wurk set, fiel ik my;/ Hja meltse en boarne en wrotte stil, omdat ’t sa heart’.³²² Postma’s woorden kunnen hier gelezen worden als een depolitisering van de harde werkomstandigheden op het platteland, omdat hij ze voorstelt als een natuurlijk en vanzelfsprekend iets.

Ook de voorstelling van de natuur heeft iets essentialistisch. Door de natuur voor te stellen als een vanzelfsprekende, eeuwigdurende kracht, houdt Postma een gesimplificeerd beeld van zowel natuur als volk in stand die uitbuiting van beide mogelijk maakt. Het Friese landschap en het Friese volk vertegenwoordigen samen eenvoud en een betrouwbare achtergrond van het hedendaagse leven van Postma in de stad. Friesland is een troostende en eeuwige cyclus van groei, verval en vernieuwing. De nadruk ligt op het eenvoudige en het eeuwige, terwijl samenlevingen en natuurlijke processen in werkelijkheid complex en veranderlijk zijn. Veranderlijkheid wordt echter door Postma als een bedreiging gezien. In het gedicht ‘By it kij-opheljen’ wordt de toekomst van Friese landschap somber in gezien.³²³ Friesland is in het gedicht nog een pastorale, conventionele plek: het vreedzaam kabbelend water (‘’t fredich streamke’), de boer die zijn koeien hoedt (‘De bûnte rige waard nei ’t hege hússtee laat’), het harde werk, maar ook de dagelijkse onderonsjes (‘hjr wie it wurk, mar ek it gol petear’, ‘it swiet gepleach/ Fan feint’ en fammetiid’).³²⁴ Maar in de toekomst vreest Postma de verbinding tussen het ‘folk’ en zijn ‘eigen klei en keat’ en zal enkel het verleden hem nog vastigheid geven nu alles begint te wankelen:

De takomst? Sil ús folk nei âlde wenst
 Noch heine en warje eigen klei en keat?
 Wa seit it? Djoer ferline! Neat as do
 Noch fêst, no’t alles wankt en teart!³²⁵

³²⁰ ‘Als heer van het land; haar rustig, vast bestaan/ Verlangt niet wat niet zal, en vreest niet’, ‘Ik dreamde my’ (1920) *Sf*, 138.

³²¹ ‘De lêste dei’ (1921) *Sf*, 140.

³²² ‘Als heer die zijn volk aan ‘t werk zet, voel ik mij;/ Ze melken en drenken en sloven stil, omdat ’t zo moet’, ‘Hjerst’ (1910) *Sf*, 31. Vertaling Jabik Veenbaas.

³²³ ‘By it kij-opheljen’ (1918) *Sf*, 111.

³²⁴ Ibidem.

³²⁵ ‘De toekomst? Zal ons volk volgens oude gewoonte/ nog vangen en bewaren eigen klei en koot/ Wie zegt het? Duur verleden! Niks als jou/ nog vast, nu alles wankt en wankelt!’, ‘By it kij-opheljen’, 111.

In het gedicht weerklinkt de sentimentele pastorale, waarbij vastgehouden wordt aan een geïdealiseerde versie van het landleven.

5.3 *De ljochte ierde* (1929)

De gedichten in *De ljochte ierde* zijn geschreven in de periode 1923 tot 1928. De bundel bouwt voort op de thematiek uit de vorige bundel, met als belangrijkste ontwikkeling dat het idee van de eenheid van al het bestaan in een voortdurende levensstroom explicieter verwoord wordt.³²⁶ De titel van de bundel verwijst naar dit idee, waarbij de aarde en het licht samen het eeuwigdurende leven schenken.³²⁷ In de vorige bundel sprak Postma al over de metafoor van de ‘stream’ (‘stroom’) om aan te geven dat het leven van elk apart mens opgaat in een groter geheel. In deze bundel spreekt Postma voor het eerst over een alles omvattende ziel:

O dit giet bûten tiid! Wy binne diel
Fan selde wrâld, hoe koe der oars
Sok fielen troch ús gean?
Ien siele, ien begryp omfiem't it al.³²⁸

Door deze levensziel kunnen heden en verleden met elkaar versmelten en wordt het verleden zichtbaar in het landschap. De overledenen zijn zichtbaar in de wind die door het riet beweegt en rimpels strijkt over het water: ‘der is gjin skied/ Fan doe en no; dy't oer de tearen rint/ Fan 't wetter, draacht har byld.’³²⁹ Ook is het verleden zichtbaar in het huis, waar verre geslachten hebben gewoond. Het sterkst hebben echter de wierde (terp) en de werkbare grond de doden vastgehouden: ‘Mar fêster hâlde wier en wurk'bre grûn.’³³⁰ Huis, terp en land voeren Postma op die manier terug naar ‘oude en grijze tijden’.³³¹

Deze versmelting van tijd op een vaste plek past andermaal binnen het cyclisch-geïsoleerde beeld van de pastorale idylle, waarbij een voortdurende levensstroom van geslacht op geslacht voortleeft op een vaste plek. De alomtegenwoordige aanwezigheid van het verleden op het Friese platteland past bij de pastorale verbeelding van het platteland als plek van het verleden (in contrast met de stad). Die plek is vertrouwd en veilig, zo spreken het dak en het kleine raam een taal ‘us nei en goed’ en is de terp een ‘feilig lyts ryk/ Opboud fan eigen krêft’.³³² Het platteland wordt tegenover de stad gezet en het boerenbestaan wordt voorgesteld

³²⁶ Van der Meer, *Obe Postma: In libben*, 275-276.

³²⁷ Een verwijzing naar ‘Ljochte ierde’ zat ook al in *FIFI* in het gedicht ‘Lok’: ‘Ljochte ierde wie myn leafde’.

³²⁸ ‘O dit gaat buiten tijd! Wij zijn deel/ van dezelfde werled, hoe kan er anders/ Zulk voelen door ons gaan?/ Eén ziel, één begrip, omsluit het allemaal’, ‘It libben dat fergong’ (1925) *Sf*, 162.

³²⁹ ‘Er is geen onderscheid/ Van toen en nu; die over de rimpels loopt/ Van het water, draagt haar beeld’, *ibidem*.

³³⁰ *Ibidem*

³³¹ *Ibidem*.

³³² ‘Ons nabij en goed’, ‘It libben dat fergong’, *Sf*, 162.

als een geïsoleerd bestaan. Zo opent ‘Dei yn Desimber’ met de klassieke tegenstelling van het platteland als plek van rust en vrede en de stad als plaats van het moeizame werk:

Ik rûn troch 't gers, en wei wie al 't gedoch
Fan stêd en moedsum wurk; ik wie in bern
Gods ierde nei; fan my foel ôf
Wat op my woech; ik koe de himmel sjen.³³³

Het boerenbedrijf verbeeldt Postma als een geïsoleerd bestaan; ‘alleen’ ligt het ‘vast-omsloten’ huis, aan ‘zichzelf genoeg’: ‘Allinne leit it fêst-omsletten hûs;/ Himsels genôch; no yn in swider steat’.³³⁴

Beelden van industrie passen niet in Postma’s boerenlandschap. Als dichter kan hij niet zingen van mechanische geluiden, van ‘de barns fan galvanisearre izer’ en ‘de machtige fjilden dy’t de motor bestrykt’, omdat hij bij Friesland hoort (‘om’t ik hear by har’), vastzit aan het ‘ferline’ en ‘it fryske fielen’ en in haar eigen taal voor haar wil zingen: ‘En yn har eigen taal sjong ik foar har.’³³⁵ In die taal is geen plaats voor beelden van industrie. Op die manier zal hij dezelfde moeten blijven (‘Sa sil ik wol bliuwe moatte wa’t ik bin,’) en zal de moderne wereld hem geen acht slaan (‘De wrâld sil my gjin acht slaan’).³³⁶ Op die manier wijst Postma industrialisering en verstedelijking af, niet vanwege hun vervuilende effect op het landschap, maar omdat het niet past in het beeld dat Postma heeft van Friesland.

Ook de vanzelfsprekendheid en de verheerlijking waarmee Postma het boerenwerk beschrijft past binnen de plattelandsidylle. Postma kent het boerenwerk een eeuwigheidswaarde toe. De sloot die de ‘bodder’ graaft zal immers nog eeuwenlang zichtbaar zijn in het landschap: ‘Dyn sleat is d’ ieuwen oer in skieding fan it erf.’³³⁷ De landarbeid wordt opnieuw voorgesteld als een vanzelfsprekendheid die niet bevraagd dient te worden. De boer neemt het leven zoals het is (‘hasto boud en dien wat moast’) en klaagt niet: ‘Hja nimme it libben sa’t it is en kleije net’.³³⁸ Diegenen die pleiten voor verandering, voor een nieuwe wereld, leest Postma in ‘Nije wrâld’ (1923) geërgerd de les.³³⁹ Dergelijke idealisten kennen volgens Postma het volk niet zoals hij het kent: ‘Nimt hja syn wêzen op, syn wille en wurk,/

³³³ ‘Ik liep door het gras, en weg was al het gedoe/ Van stad en moeizaam werk; ik was een kind/ Gods aarde nabij; van mij viel af/ wat op mij woog; ik kon de hemel zien’, ‘Dei yn desimber’ (1925) *Sf*, 179.

³³⁴ ‘Alleen ligt het vast-omsloten huis;/ Hemzelf genoeg; nu in een zwaardere staat’, ‘Boerehûs’ (1925) *Sf*, 163.

³³⁵ ‘de barns van galvaniseerde ijzer’, ‘de machtige velden die de motor bestrijkt’, ‘omdat ik hoor bij haar’, ‘Liet fan in lyts-boarger’, ‘verleden’, ‘het Friese voelen’, ‘Liet fan in lyts-boarger’ (1928) *Sf*, 174.

³³⁶ ‘De wereld zal geen acht slaan op mij’, *ibidem*.

³³⁷ ‘Jouw sloot is eeuwenlang de scheiding van het erf’, ‘De lodde’ (1923) *Sf*, 152-153.

³³⁸ ‘Heb je gebouwd, en gedaan wat moest’, ‘De lodde’, 152; ‘Jullie nemen het leven zoals het is en klagen niet’, ‘Hja dy’t net bedijden’ (1925) *Sf*, 159-160.

³³⁹ ‘Nieuwe wereld’, ‘Nije wrâld’ (1923) *Sf*, 175.

Syn siele, dy't hja, machtich, yn har sels beslút?'.³⁴⁰ Bovendien negeren deze politieke leiders de levensstroom die al het leven drijft en willen ze de mens losrukken uit grond ('nimt har út 'e grûn en set har del'), zonder acht te slaan op de natuur ('net achtsjend de natoer').³⁴¹

Postma claimt hier een natuurlijkheid van het boerenbestaan, die niet aangetast dient te worden. Met deze claim op 'natuur' depolitiseert Postma zijn standpunt. Hoewel hij zich afzette tegen vernieuwingsbewegingen van links en rechts is zijn conservatieve standpunt zeker niet neutraal te noemen; het houdt de bestaande machtsstructuren in stand.

Op sommige plaatsen neemt de verbinding met het landschap een meer concrete en ecocentrische vorm aan. De dingen, de aarde of de omgeving gaan niet op in de eeuwigheidservaring van het Friese volk, maar staan op zichzelf. Het perspectief van de dichter getuigt van een bepaalde nederigheid. Zo wordt in 'Mienskip', waarin de dichter eenwording zoekt met het landschap, bijvoorbeeld vertrokken vanuit het laagste stukje van het land: de sloot met kikkerbeet, 'de úttrape wâl in byt'.³⁴² De nadruk ligt niet op het verhevene in de natuur, maar juist op het lage en nederige van de natuur, die verbonden wordt met het boerenwerk. Postma voelt zich één met de door het vee afgegraasde kwelder ('ofearte pôle') en het aangevreten riet ('tehaffle reid'). De weide met zijn dracht van klaver en bloemetjes wacht op de zeis van de boer:

De sleat mei kikkertsblom,
De úttrape wâl in byt begroeid,
Ofearte pôle en tehaff'le reid –
De miedkraach mei syn dracht
Fan klaver, blommeguod en al
Wat op 'e seine wachtet,
Kaam gear yn my.³⁴³

Ook in het gedicht 'De âlde dingen' staan de dingen in eerste instantie op zichzelf. Postma stelt dat het niet de schoonheid is, maar de oude dingen, in hun eigen sfeer, die in ons geheugen oprijzen en vreugde schenken: 'It is de skiente net. De âlde dingen binn' 't'.³⁴⁴ Die dingen kunnen van alles zijn. Een kamer in 'prinselijk' licht, de koperen ringen van een kabinet, een ruime schuur met de deuren open of 'wûnder guod' dat in een donker hoekje is gezet.³⁴⁵ In de vierde strofe worden de dingen vluchtiger en geestelijker; een ritme, een geur, een geluid of zelfs maar het trillen, een tere droom die in de ruimte oplost.³⁴⁶ Het is aan de

³⁴⁰ 'Neemt zij zijn wezen op, zijn vreugde en werk,/ Zijn ziel, die ze, almachtig, in zichzelf besluit?', 'Nije wrâld', 175. Vertaling Jabik Veenbaas.

³⁴¹ 'Hij neemt hen uit de grond en zet hen neer', 'niet achtend de natuur', ibidem.

³⁴² 'de uitgetrapte wal die karig begroeid is', 'Mienskip' (1926) *Sf*, 182.

³⁴³ Ibidem.

³⁴⁴ 'Het is de schoonheid niet, de oude dingen zijn het', 'De âlde dingen' (1929) *Sf*, 361.

³⁴⁵ Ibidem.

³⁴⁶ 'De âlde dingen', 361.

dichter om de dingen een schoonheid toe te dicht, zodat blije regels op ons afkomen ('blide rigen komme op ús ta').³⁴⁷ Maar in eerste instantie gaat het om de dingen zelf, die daar in hun eigen sfeer liggen, 'sa as it libbe hie'.³⁴⁸ Hier is sprake van een wederzijdse betrokkenheid tussen mens en wereld, tussen de dichter en de dingen. De dingen bestaan óók onafhankelijk van de dichter en zijn niet louter passieve stof waarop de mens zijn vormen drukt. Breuker noemt dit mechanisme het 'objectiveren' in Postma's poëzie; het waarnemend subject (de dichter) verdwijnt naar de achtergrond terwijl de objecten voor zichzelf beginnen te spreken.³⁴⁹

Dat de objecten en het landschap een op zichzelf staande waarde hebben, blijkt ook uit 'Dichters binne sjenners?'. In dit gedicht stelt de dichter dat hij, nu hij zo oud is, het wezen van de dingen zou moeten kunnen openbaren: 'Dat ik it wêzen fan 'e dingen iepen lizze koe' en dat hij 'komd wie ta de djipste krêft'.³⁵⁰ Maar in plaats daarvan is hem enkel de aardse realiteit bekend: 'Mar, o wat ik fiel is net as de boarst'rige skors'.³⁵¹ Er volgt een opsomming van de zintuiglijke ervaring van doodgewone, plattelandse beelden:

Mar, o wat ik fiel is net as de boarst'rige skors
En it sêfte moas fan 'e stammen;
Wat ik rûk is net as de rauwe rook fan it gers;
Wat ik sjoch is it bûthúsfensterke
Troch it earste grien fan 'e flearebeam;
De rûning fan 'e pôle,
En de arbeider dy't troch de fuorgen trapet
By de bou-ikkers lâns;
En it sêfte gerimpel fan it wetter.³⁵²

Het is deze simpele en aardse werkelijkheid die echter de 'diepste kracht' belichaamt. Niet de wetenschap heeft hem dicht bij het wezen van de dingen gebracht, maar het oervermogen uit de kindertijd om zich te verwonderen over het eenvoudige en de natuur. Daarom dat Postma die beelden oproept in zijn gedichten en voor zichzelf laat spreken. Dit getuigt van een meer ecocentrisch perspectief.

Dit benoemen en kennen van de dingen is voor Postma het belangrijkste 'wat de dichter moet weten' ('Wat de dichter witte moat').³⁵³ Hoewel Postma niet kan dichten over de nachten waar Rilke van sprak en geen vrouw aan zijn zijde had die het leven gaf ('En as it

³⁴⁷ Ibidem.

³⁴⁸ 'Zoals het geleefd heeft', ibidem.

³⁴⁹ Philippus H Breuker, 'It godlike fan dream en sinnen: In ynlieding op de *Samle fersen* van Obe Postma', in Postma, *Sf*, Steenmeijer-Wielenga (red.), 538-539.

³⁵⁰ 'Gekomen was tot de diepste kracht', 'Dichters binne sjenners?' (1928) *Sf*, 189.

³⁵¹ 'Maar, o wat ik voel is niets anders dan de borstige schors', ibidem.

³⁵² 'Maar o wat ik voel is niets dan de gebarsten schors/ En het zachte mos van de stammen;/ Wat ik ruik is niets dan de rauwe geur van het gras;/ Wat ik zie is het stalvenstertje/ Door het eerste groen van de vlierboom/ En de zachte rimpeling van het water', ibidem. Vertaling Jabik Veenbaas.

³⁵³ 'Wat de dichter witte moat' (1927) *Sf*, 167.

wêze mocht dat er de nachten net koe, dêr 't Rilke fan spriek, /En net nêst de frou wie as hja it libben brocht,') , heeft hij wel de wonderen van de aarde gekend, en is hij opgegroeid in een lokale 'Levensgemeenschap' ('dat er opwoechs yn de ôf-te-eagjen Libbensmienskip fan it doarp').³⁵⁴ Hierdoor kende hij zijn omgeving door en door, de schuur, de tuin, het bûthûs:

Soe it him wat jaan dat er opwoechs yn de ôf-te-eagjen
Libbensmienskip fan it doarp?
Dat er it bûthûs koe en de skuorre, de tún en de greide?
Dat er op 'e poepstâl wie en mei de ûngetiders yn it haailân?
Dat er de lucht koe fan it hout wêr't oan 'e dyk it heiblok
giet.
Fan it boat by it fûkfandeljen en fan 'e taan yn
fiskermansefterhûs?
Dat er de huzen koe mei stiennen flieren
En de lege swartberikke souders?³⁵⁵

Net zoals in 'Lok' verklaart hij de liefde aan de aarde. Postma kende niet de nachten van Rilke, maar wel de dagen met 'al ierde' waarme gloede'.³⁵⁶ De vrouw wordt vervangen door de moeder Aarde, die continue leven schenkt en alle geslachten omvat ('En as de frou er net is dy't it libben tôle,/Sa is er de mem, dy't it jimmer jaan sil,/ Siele, dy't slachten omfettet').³⁵⁷

Hier spreekt eerder een lokale verbondenheid uit dan een nationalistische binding. Hoewel Postma ook in deze bundel wel verwijst naar een groter, abstracter Friesland, begint die verbinding plaatsgebonden, lokaal, persoonlijk en zintuiglijk. Van der Meer stelt dan ook dat Postma vooral dichtte over de Greidhoeke (de streek waar hij opgroeide) en de Friese Wâlden buiten beschouwing liet, waardoor zijn beroep op een 'al-Friesland' enigszins verwrongen overkomt.³⁵⁸ Ook Jensma noemt het Friesland van Postma een bedenkstel dat een extrapolatie is van het gebied waar hij opgroeide, 'in projeksje fan dy jongeswrâld op in grutter 'Fryslân'.³⁵⁹

Kennis van de omgeving wordt door Postma direct verbonden aan het langdurig wonen op dezelfde plaats. In 'Liet fan lyts-boarger' stelt Postma dat hij met duizend draden vastzit aan het leven van de 'koelak'.³⁶⁰ De arbeidersbeweging moet daarom niets van hem

³⁵⁴ Ibidem.

³⁵⁵ 'Zou hij er iets aan hebben dat hij opgroeide in de afzienbare Levensgemeenschap van het dorp?/ Dat hij de koestal kende en de schuur, de tuin en de weide?/ Dat hij op de maaierstee was en met de mannen in het hooiland?/ Dat hij de geur kende van het hout waar aan de dijk het heiblok gaat,/ Van de boot die langs de fuiken voer en van de taan in 't vissersmanachterhuis?/ Dat hij de huizen kende met stenen vloeren/ En de lage zwartberookte zolders?', ibidem. Vertaling Jabik Veenbaas.

³⁵⁶ 'En, o, as er de nachten net binne, sa binn' er de dagen', 'Al aarde' waarme gloed', ibidem.

³⁵⁷ Ibidem.

³⁵⁸ Van der Meer, *Obe Postma: In libben*, 271.

³⁵⁹ Jensma, 'Fryske literatuer en Fryske identiteit', 15.

³⁶⁰ 'Liet fan in lyts-boarger' (1928) *Sf*, 174.

weten, maar doordat hij en zijn voorouders al eeuwenlang hetzelfde erf hebben, kent hij de ‘gewinten’ (afgebakend stuk land) van de boerderij en de oude huizen:

Hoe soe ik oars de hoarnlegers witte en al de gewinten
Sa as dy har foegje.
En de âlde huzen nei fekken bemetten?³⁶¹

De dichter is dan ook geen ‘werelddichter’ die van zijn plaats zingt alsof het hem niets doet (‘heech as ien dy’t it net oandocht’).³⁶² Hij is een dichter van plaats, en door het langdurig wonen op dezelfde plek, voelt hij een diepe verbondenheid met de levende en niet-levende dingen op die plaats.

Postma’s gedichten worden in deze bundel vanuit ecokritisch oogpunt productiever wanneer de sentimentele pastorale wordt losgelaten en Postma een tegenkracht introduceert. Dit gebeurt bijvoorbeeld in ‘Mei de auto nei de trein’ waarin het eeuwige platteland gecontrasteerd wordt met de moderniteit.³⁶³ Het landschap waarmee de dichter zich zo verbonden voelt wordt nu beschreven vanuit de auto. Vanuit de auto is alleen het gemotoriseerde geluid van de auto hoorbaar (‘As in streakjend poeske’), waardoor het landschap stil en doods is: ‘O hoe deadsk is dat stille fjild, myn freonen hawwe my ferlitten!’³⁶⁴ Het landschap, dat hij zo goed kent, vliegt zwijgend voorbij door de snelheid: ‘En foarby fleagen de húskes dy’t ik sa goed koe./ Mar no swijend en sûnder bewenners;’³⁶⁵ De beweging in de tijd is rechtlijnig; van Makkum naar Harlingen, waar het hij de trein van 11 over 11 moet halen. De eeuwigheid van het Friese land wordt gecontrasteerd met de lineaire beweging in tijd van de auto en het ontnuchterende effect van de vertrektijd van de trein. Dit gedicht blijft niet tegen beter weten in vasthouden aan een pastorale eeuwigheidsidylle van Friesland, maar contrasteert dit met de tijdelijkheid van het moderne leven.

Tot slot wordt Postma’s perspectief interessanter als hij zijn liefde voor de aarde contrasteert met de manier waarop de boeren verbonden zijn met de aarde. Postma voelt zich vervreemd van het volk omdat zij de aarde niet zo beleven als Postma dat doet. In ‘De ierde nei’ denkt de dichter terug aan zijn kindertijd waarin hij met andere kinderen speelde in de

³⁶¹ ‘Hoe zou ik anders de boerenerven kennen en al de gewinten/ Zoals die haar voegen./ En de oude huizen naar velden bemeten?’, *ibidem*.

³⁶² ‘hoog als iemand die het niet aandoet’, *ibidem*. Volgens Philipus H. Breuker verwijst Postma hier naar *Toute la Flandre* (1917) van Émile Verhaeren, zie: <https://www.obepostma.nl/poezie/gedicht-voor-gedicht/s174-liet-fan-in-lyts-boarger-1928/>.

³⁶³ ‘Mei de auto nei de trein’ (1927) *Sf*, 166.

³⁶⁴ ‘O hoe doods is dat stille veld, mijn vrienden hebben mij verlaten!’, *ibidem*.

³⁶⁵ ‘Maar nu zwijgend en zonder bewoners;’, *ibidem*.

natuur.³⁶⁶ De beschrijving is lichamelijk; de handen die over de klaver scheren, de graankorrels die door de vingers rollen en het riet dat een dak vormt boven de kinderhoofden.³⁶⁷ Er ontstaat een beeld van een opname van de kinderen door de natuur. De gemeenschappelijkheid met de natuur én de kinderen wordt echter gecontrasteerd met de hedendaagse vervreemding die de dichter in de tweede strofe verwoordt ten opzichte van de landarbeiders. Hij vraagt zich af hoe nabij zij (de landarbeiders) (aan) de aarde zijn: ‘Hoe nei soenen dy har wêze?’³⁶⁸ De dichter echter voelt nog wel de nabijheid van de kindertijd tot de aarde: ‘Hjoed yn ’e rein wie hja my wer effen as doe’ en hij gaat daarop zijn eigen wegen (‘en gean myn wegen’).³⁶⁹ Hier wordt Postma’s pastorale verhouding tot het landschap gecontrasteerd met de economische realiteit die de landarbeiders hebben met het landschap. Maar daarmee heeft Postma ook een meer ecocentrische verbinding met de aarde, want in tegenstelling tot de landarbeiders heeft hij ook in het heden nog toegang tot het voelen van een verbinding met de aarde.

5.4 Dagen (1937)

Dagen bestrijkt de periode van 1929 tot 1936. Over de bundel schrijft Geart van der Meer andermaal dat die thematisch weinig ontwikkeling laat zien ten opzichte van Postma’s voorgaande werk.³⁷⁰ De pastorale binding met het Friese land wordt opnieuw duidelijk doordat het Friese land voor Postma de plek is van zijn liederen (‘Yn it iene haw ik myn sangen dreamd’), terwijl hij in andere ‘landen’ zijn wijsheid zocht (Amsterdam) en arbeidsman is geweest (Groningen).³⁷¹ Friesland is niet de plek van zijn dagelijks bestaan, maar de plek van zijn dromen en zijn poëzie, en hij heeft dus een pastorale, idyllische verhouding tot Friesland. Dat pastorale beeld van Friesland wil hij vasthouden: ‘Fêsthâlde eat fan wat syn freugde wie,/ In byld fan Fryslân sa’t it bliuwe mocht!’³⁷² Hij treurt over het feit dat de Friese taal zijn aanzien en zijn grootheid verloren heeft: ‘En ienkear droech ús taal har wet en rjocht/ D’ieuwen oer/ Wie Frysk de namme, wêrom hjoed net mear?’³⁷³ Niet alleen de Friese taal sterft af, ook de natuurpracht van de achttiende-eeuws tuin is vergaan: ‘O

³⁶⁶ ‘De ierde nei’ (1927) *Sf*, 170.

³⁶⁷ ‘O doe’t ús hannen de klaver skearden,/ Troch ús fingers de kerlen rûnen,’ *ibidem*.

³⁶⁸ ‘Hoe na zouden die haar zijn?’ *ibidem*.

³⁶⁹ ‘Vandaag in de regen was zij mij weer even zoals toen’, ‘en ga mijn wegen’, *ibidem*.

³⁷⁰ Van der Meer, *Obe Postma: In libben*, 287.

³⁷¹ ‘In het ene heb ik mijn zangen gedroomd’, ‘Ien lân?’ (1930) *Sf*, 200. Het gedicht is een reactie op het Fries-nationalistische gedicht ‘Ien lân’ (1929) van R.P. Sybesma, waarin Sybesma verkondigt dat er maar één land is dat hij de zijne noemt, namelijk Friesland.

³⁷² ‘Doarp’ (1929) *Sf*, 198.

³⁷³ ‘En ooit droeg onze taal haar wet en recht/ Eeuwenlang/ Was Fries de naam, waarom vandaag niet meer?’, ‘Grutter Fryslân’ (1936) *Sf*, 228.

achtjind' ieuske pracht, fergûn, ferblet!'.³⁷⁴ De bomen zijn omgehakt tot 'tafel, heksestoel'; slechts één boom staat nog overeind, maar die is enkel nog een 'beskutter sûnder doel'.³⁷⁵ De 'oude heerlijkheid' is afgestorven en er is geen troost: 'It stoar ús ôf en hat syn treaster net.'³⁷⁶ Hier spreekt andermaal Postma's verlangen vast te houden aan het ouder Friesland dat zich kenmerkt door de taal, het verleden en de natuurpracht.

De poëzie in deze bundel wordt in ecokritisch opzicht interessanter op momenten dat Postma verbinding zoekt met de aarde door dichtbij de grond te gaan zitten. In de vorige bundel zagen we al een beschrijving van het laagste punt van het land in 'Mienskip'. In *Dagen* bevindt de dichter zich nu ook zelf in de slootkant. In 'Septimber' (1933) is Postma na lange afwezigheid weer terug in Friesland – rond 1934 verhuisde Postma van Groningen terug naar Leeuwarden.³⁷⁷ Zittend aan de wegkant, kijkend naar het riet en een kikker die zijn kop door het kroos steekt, wordt hij weer één met het Friese land:

Oan dykskant siet ik.
It reid ferweegde yn it kroas;
In froask stiek syn kop der troch hinne – yn hoe lang hie ik dy
net sjoen –
No bin ik wer ien mei it Fryske lân.³⁷⁸

Door dichtbij de grond te gaan zitten en de omgeving in zich op te nemen, kan er eenwording ontstaan, waardoor het dualisme tussen mens en natuur heel even verdwijnt. Deze nederige positie kan gelezen worden als een ecocentrisch perspectief. In 'Yn maart' zit de dichter op een vergelijkbare manier laag bij de grond in het landschap, dit keer in de 'onderwal'.³⁷⁹

Vanaf die plek heeft hij alles in zich opgenomen: de zon, de wind, de rietstengels en de kleine vliegjes boven het water:

Ik haw yn 'e ûnderwâl sitten en de waarme sinne field en de
soele sudewyn.
Ik haw de reidstâlen sêft hin-en-wer gean sjoen
En de michjes seach ik oer it wetter dûnsjen.³⁸⁰

In de tweede strofe wordt duidelijk waarom hij daar in die slootkant zit: de kleigrond, dat wil zeggen de vruchtbare grond, is hem dierbaar. Hij contrasteert zijn liefde voor de klei met diegenen die liever zandgrond hebben, daarbij verwijzend naar het Waddentoerisme. Zij

³⁷⁴ 'Grut hôf' (1936) *Sf*, 229.

³⁷⁵ 'beschermer zonder doel', *ibidem*.

³⁷⁶ *Ibidem*.

³⁷⁷ 'Septimber' (1933) *Sf*, 209; Van der Meer, *Obe Postma: In libben*, 282.

³⁷⁸ 'Aan de wegkant zat ik/ Het riet bewoog in het kroos/ Een kikker stak zijn kop erdoor - hoe lang had ik die al niet gezien -/ Nu ben ik weer één met het Friese land', 'Septimber', 209.

³⁷⁹ 'Yn maart' (1935) *Sf*, 216.

³⁸⁰ 'Ik zat in de onderwal en voelde de warme zon en de/ warme zuidenwind./ Ik heb de rietstengels zachtjes heen en weer zien gaan/ En ik zag de mugjes dansen over het water.', *ibidem*.

voelen zich te verheven voor de kleigrond: ‘Hja binne dêr te suver of te geastlik ta.’³⁸¹ Postma daarentegen wrijft de klei door zijn handen en vergelijkt de kleikorrels met de regels die door de handen van de dichter rollen:

Mar ik wriuw de modderkluten fyn yn myn hannen
En effen moat ik tinke oan 'e dichter en syn kerlen as rigels.³⁸²

Het dichterschap wordt hier verbonden met het nederige bestaan van de boer; hij denkt aan ‘Sjoerd Douwes en Jan Minnes en alle boddery/ yn opgong en delgong’, en aan de aarde: ‘En oan ‘godlike, wrede aljaande ierde.’³⁸³ Postma ziet zichzelf als iemand die nederig en op symbolische wijze de ‘aarde’ bewerkt.

Hoewel Postma zijn dichterschap metaforisch verbindt met het boerenwerk is in deze bundel ook weer vervreemding van de boerengemeenschap leesbaar. In ‘Septimber’ hoort de dichter de boeren spreken over de slechte tijden. Postma echter ervaart de tijden niet als slecht (‘ik fûn de tiden sa min net’), want hij geniet van de kievieten die zweven over het weideveld: ‘De lepen saaije oer it greidlân’.³⁸⁴ De boeren hebben echter, in tegenstelling tot de dichter, met een harde economische realiteit te maken en tonen geen belangstelling voor de natuur om hen heen. De vervreemding in het gedicht wordt verder onderstreept door de positie die de dichter inneemt in het veld: in tegenstelling tot de boerin en de visser in dit gedicht, heeft hij geen rol in het landschap en bevindt hij zich aan de weggant, in de marge. Waar Postma in het vorige gedicht, door dichtbij de grond te zitten, zich juist verbond met het boerenwerk, staat hij nu buiten de boerensamenleving. De kikker die hem aankijkt vanuit het water weerspiegelt de dichter. Net als de dichter aanschouwt deze kikker een wereld die niet helemaal de zijne is.³⁸⁵ Het enige wat Postma bekend zal blijven is het verleden: ‘Sa sil dit libben my wol frjemd bliuwe/ En it âlde allinne sil my eigen wêze.’³⁸⁶

De objectivering die ik in de vorige bundel beschreef, wordt in deze bundel nog verder doorgetrokken in ‘As ik opdroegen wurd’ (1936), doordat het object-subject onderscheid verdwijnt.³⁸⁷ Het gedicht anticipeert op de naderende dood van de dichter. Bij zijn dood zullen geen jongemannen treuren – zij zijn niet geïnteresseerd in zijn gedichten over verleden en de landstreek. Maar de omgeving van zijn geboorteplaats, die hij zo diep in zich heeft opgenomen, zal misschien wel treuren om zijn dood. Als de klokken van Cornwerd beginnen

³⁸¹ ‘Zij zijn daar te zuiver of te geestelijk voor’, ‘Yn maart’, 216.

³⁸² ‘Maar ik wrijf de modderkluiten fijn in mijn handen,/ en even moet ik denken aan de dichter en zijn korrels als regels’, *ibidem*.

³⁸³ ‘En aan de goddelijke, wrede algevende aarde’, *ibidem*.

³⁸⁴ ‘Septimber’, 209.

³⁸⁵ Gerbrandy, ‘De wyn fan Fryslân’, 10.

³⁸⁶ ‘Zo zal dit leven mij wel vreemd blijven/ En alleen het oude zal mij eigen zijn’, ‘Septimber’, 209.

³⁸⁷ ‘As ik opdroegen wurd’ (1936) *Sf*, 232.

te luiden bij zijn begrafenis, dan zal er ook wat trillen in de andere ‘stompen en spitskes’ die Postma in de weide omgeving gekend heeft (‘sa’t hja fier yn it rûn my kundich wienen’).³⁸⁸ In de derde strofe komen de kerktorens tot leven en spreken met elkaar over zijn dood: ‘Dat is foar dy soan fan Piter Obes’.³⁸⁹ En als het weer stil is en ‘Cornwerd’ zijn hoofd niet meer zo slaat, zal hij zeggen: ‘by my is er weikomd en en by my komt er wer.’³⁹⁰ Hier laat Postma de objecten in zijn omgeving spreken. Hierdoor ontstaat er een wederzijdse verbinding tussen Postma en zijn geboortestreek en wordt Postma bijna letterlijk opgenomen door die omgeving.

Tot slot lijkt in deze bundel voor het eerst sprake van een ethisch besef van de verantwoordelijkheid van de mens voor de natuur. In ‘Juster’ wordt beschreven hoe de mens de kracht van de zee heeft overwonnen met het aanleggen van de Afsluitdijk.³⁹¹ Hiermee is de zee afgesplitst en daarmee is een oude kracht verslagen: ‘– Mar oare stûn,/ Oftakke en ferslein d’ âldieuske krêft/ En hie gjin hâld; sa is fergûn?’³⁹² Postma betreurt dit, niet zozeer vanwege de aanslag op de natuur, maar omdat hiermee het traditionele boerenwerk zal verdwijnen. Zijn voorouders hebben dijken en terpen gebouwd om stand te houden tegen de zee (‘Sa wrotte oerbestaan oan terp en dyk/ As barren fan natoer’).³⁹³ Dit werk beoordeelt Postma als groter dan de piramidebouw (Wie ’t mânsker net as piramidebou).³⁹⁴ Maar hoe wezenlijk is dit werk nog nu de afsluitdijk aangelegd is. Hiermee is een einde gekomen aan een lange geschiedenis van het ondergeschikte boerenwerk dat Postma zo bewonderde. Hieruit blijkt opnieuw een verwevenheid van natuur en Friese cultuur, waarbij de Friese cultuur wordt aangetast als er een einde komt aan de natuurkracht.

5.5 *It sil bestean* (1946)

It sil bestean bestrijkt de periode van 1937 tot 1944 en is dus deels geschreven ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De weerslag van de oorlog op de bundel is echter gering; Geart van der Meer stelt dat de thematiek opnieuw onveranderlijk is ten opzichte van de vorige bundels.³⁹⁵ De bundel kenmerkt zich onveranderlijk door een liefde voor Friesland,

³⁸⁸ ‘As ik opdroegen wurd’, 232.

³⁸⁹ ‘Dat is voor die zoon van Piter Obes’, *ibidem*.

³⁹⁰ ‘Bij mij is hij vandaan gekomen en bij mij komt hij terug’, *ibidem*.

³⁹¹ ‘Juster’ (1935) *Sf*, 217. Dat Postma hier hoogstwaarschijnlijk naar de Afsluitdijk verwijst wordt genoemd op de *Obe Postma Selskip* website: <http://www.obepostma.nl/poezie/gedicht-voor-gedicht/s217-juster-1935/>.

³⁹² ‘Maar ander uur,/ Afgetakt en verslagen de oudeeuwse kracht/ en hield geen stand; zo is vergaan’, ‘Juster’, 217.

³⁹³ ‘Zo heeft het oerbestaan gewroet aan terp en weg/ als natuurgebeurtenis’, *ibidem*.

³⁹⁴ *Ibidem*.

³⁹⁵ Van der Meer, *Obe Postma: In libben*, 300.

natuurverering en de eeuwigheid van al het bestaan. Tegenover de verschrikkingen van de oorlog ('o de ferlerne freugden! O de tesleine libbens!') biedt de eeuwigheid van de bloeiende weides de dichter troost: 'O ierde' bloei! O trouste goed!'³⁹⁶ De natuur vormt een betrouwbare achtergrond van het chaotische leven en daartoe kan Postma zicht terugtrekken. In zijn poëzie richt Postma zich dan ook niet op het politieke toneel ('De grutte dingen'): 'Oer de grutte nammen fan Hitler en Mussolini haw ik neat/ op skrift brocht,/ En ik haw gjin radio iepen set om sterke wurden op te heinen.'³⁹⁷ In plaats daarvan heeft hij oog voor de kleine dingen ('lytse dingen'), alles wat uit de aarde is gegroeid heeft hij diep in zich opgenomen: 'Mar it waachsen út 'e ierde fan alles wat libben hat, haw ik/ djip yn my opnomd,'³⁹⁸

Opnieuw verwijst Postma naar een allesomvattende ziel, waarin alles kan blijven bestaan. Ook de titel van de bundel verwijst hiernaar. Deze al-ziel krijgt in deze bundel verschillende aanduidingen: 'al-ûnthâld', 'Al-belibjen', 'Al-begripen', 'Al-betinken'.³⁹⁹ Het verleden blijft voortleven in het heden ('Yn it hjoed is ek 't ferline: it libben jit!') en wat geweest is, is iets anders dan wat niet geweest is:

Mar wat west hat is wat oars as wat net west hat.
Bûten minskene net-witten en fertsjustering.
It moat stean bliuwe yn de Geast dy't it al belibbet;
Yn al syn fazen sil it behâlden bliuwe.⁴⁰⁰

In 'Produksjeslach' krijgt het idee van de al-ziel een eekritisch potentieel.⁴⁰¹ Het gedicht is een aanklacht tegen enkele boerenleiders die in samenwerking met de Duitse bezetters de landbouwproductie willen opvoeren.⁴⁰² Het gedicht ageert tegen het idee dat de natuur beheerst kan en moet worden: 'O jimme 'boerelieders' en agraryske fronten, kinne jimme it reine litte?/ O jimme sizzers en opsprekkers soene jimme net ris lytser man wurde?'⁴⁰³ Het dichterlijk personage bevindt zich in het gedicht weer zittend op de grond en terwijl hij zijn uitgespreide handen op de aarde drukt ('Myn útsprate hannen haw ik tsjin 'e ierde drukt.'),

³⁹⁶ 'O de verloren vreugden! O de stukgeslagen levens!', 'O aarde bloei, o trouwste goed!', 'Oarlochssimmer' (1943) *Sf*, 287.

³⁹⁷ 'Over de grote namen van Hitler en Mussolini heb ik niets/ op schrift gebracht,/ En ik heb geen radio open gezet om sterke woorden op te vangen', 'Grutte en lytse dingen' (1939) *Sf*, 253.

³⁹⁸ 'Maar het groeien uit de aarde van alles wat leven heeft, heb ik/ diep in mij opgenomen', *ibidem*.

³⁹⁹ *Sf*, 256, 275, 279, 285.

⁴⁰⁰ 'Maar wat geweest is, is wat anders dan wat niet geweest is./ Buiten menselijk niet-weten en verduistering. Het moet staan blijven in de Geest die het allemaal beleeft;/ In al zijn fasen zal het behouden blijven.', 'Oertinking' (1940) *Sf*, 265. Vertaling Jabik Veenbaas.

⁴⁰¹ 'Produksjeslach' (1941) *Sf*, 275.

⁴⁰² De titel van het gedicht verwijst naar het opvoeren en het efficiënter maken van de landbouwproductie in 1941, grotendeels op initiatief van de Duitse bezetters.

⁴⁰³ 'O jullie 'boerenleiders' en agrarische fronten, kunnen jullie het laten regenen?/ O jullie zeggens en grootsprekers zouden jullie niet eens kleiner man worden?', 'Produksjeslach', 275.

roept hij de ‘Douwe- en Rintsjemannen’ aan.⁴⁰⁴ Hij zou wel eens willen weten wie de aarde het meest nabij is: ‘Kom no mar op, jimme Douwe- en Rintsjemannen, dan sill’ wy sjen wa’t har it neiste is!’⁴⁰⁵ Hij kijkt niet op naar de vliegtuigen die over razen, maar houdt zijn ogen op de aarde gericht; ‘Mar ik rûk de wylde balsem en ik priuw it swiet fan it weake reidlichem.’⁴⁰⁶ Hoewel hij niet meer kan bidden, kan hij zich nog wel klein voelen en opgaan in het ‘al-beleven’: ‘Kinne jimme noch bidde? Ik kin it net mear, mar wol kin ik my lyts fiele,/ Idel yn ‘e romte fan it heeal, wei tusken ferline en takomst,/ Lichte flikkertins yn it Al-belibjen.’⁴⁰⁷ In dit gedicht wordt voor het eerst het klein voelen, het onderdeel zijn van de al-ziel politiek en ecokritisch ingezet tegen diegenen die denken dat de aarde te beheersen is.

In het ‘Arbeidershûs’ versmelt de dichter met zijn omgeving. Het traditionele onderscheid tussen een observerend menselijk subject en een waargenomen object verdwijnt langzaam in dit gedicht.⁴⁰⁸ In het gedicht heeft Postma lang naar het ‘arbeidershûs’ gekeken, dat ‘weinig bijzonder is’.⁴⁰⁹ Van het huisje wordt elk detail opgenomen en dan verdwijnt Postma als subject uit het gedicht en begint het kamervenster in de tweede strofe te spreken. Het venster ziet de weide en versmelt ermee: ‘Ik sjoch de greide; ik bin de greide’.⁴¹⁰ Verderop ziet het de wagens met gras door de velden draaien (‘kriemen’) voor zijn boer. Niet de dichter, maar het raam toont het landschap en laat de dingen zien zoals ze zijn. Het laten spreken van het raam kan gezien worden als een ultieme poging van Postma tot objectiviteit en het weergeven van de dingen zoals ze zijn. De eenwording wordt echter verstoord doordat het venster de modernisering ziet komen: de boerenwagens worden straks vervangen door vrachtwagens. Het raam stopt met spreken en de dichter is weer degene die kijkt in het gedicht, maar probeert de objectiviteit vast te houden door het huisje in de laatste regels in zijn eenvoudigheid te beschrijven: ‘Foarhûs en keamer en in lyts bûthúske,/ Wyt en read en in skoarstien yn it midden.’⁴¹¹ Dit gedicht laat zien dat Postma zijn omgeving wilde benoemen en objecten een intrinsieke waarde toekent. De modernisering, die onvermijdelijk om de hoek komt kijken, verstoort echter de eenwording tussen Postma, venster en het weiland.

⁴⁰⁴ Verwijst naar Grif Douwe Hermans Kiestra en Rintsje Piter Siebesma (1894-1975), beide ‘foute’ boerenleiders in de oorlog, Geart van der Meer, ‘It sil bestean: ‘Yn ierdske beegan fan it tideleaze wûn.’, *Wjerklank* 9 (2015) 18, 15.

⁴⁰⁵ ‘Produksjeslach’, *Sf*, 275.

⁴⁰⁶ ‘Maar ik ruik de wilde balsem en ik proef het zoet van de weke rietstengel’, *ibidem*.

⁴⁰⁷ ‘Kunnen jullie nog bidden?/ Ik kan het niet meer, maar wel kan ik mij klein voelen,/ Ijdel in de ruimte van het heeal, weg tussen verleden en toekomst/ Een lichte flikkering in het Al-beleven’, ‘Produksjeslach’, 275.

⁴⁰⁸ ‘Arbeidershûs’ (1940) *Sf*, 268.

⁴⁰⁹ *Ibidem*.

⁴¹⁰ *Ibidem*.

⁴¹¹ ‘Voorhuis en kamer en een klein koehuis,/ Wit en rood en een schoorsteen in het midden’, *ibidem*.

In ‘Fan fuorgen en sleatswallen’ wordt de nederige natuurbeschrijving tot het uiterste gedreven.⁴¹² Het past Postma niet om te vertrekken met versleten arcadische beelden: ‘Net mei Ijurkesang en bloei fan hagedoarn – dat kin elts wol’.⁴¹³ In plaats daarvan moet zijn laatste getuigenis het ‘ned’richtse’ (in het Fries zowel ‘meest nederige’ als ‘fysiek laagste’) punt in het veld zijn (‘Mar mei it ned’richste fan de greide’).⁴¹⁴ Door zo’n bescheiden standpunt te kiezen wil de dichter laten zien dat hij iemand is die de aarde beleefd heeft (‘as ien dy’t de ierde belibbe hat.’).⁴¹⁵ Het beschrijven van het laagste punt heeft ook een Fries motief, want greppels en sloten zijn een typisch kenmerk van het Friese land: ‘fuorgen en sleatswâlen jouwe oan it Fryske lân syn stal’.⁴¹⁶ Alles buigt zich in het landschap naar die greppels en sloten toe: ‘Nei de fuorgen bûge de ikkers har ta, nei de sleatten de gewinten.’⁴¹⁷

Dit landschap staat echter onder druk van de modernisering. Even twijfelt de dichter aan het voortbestaan van het Friese land: ‘It sil bestean’ sizze hja’, maar waar is dan de boerderij van ‘Durk Ottens’ gebleven?⁴¹⁸ De dichter probeert zichzelf te troosten: het huis mag dan wel weg zijn, de grond waarop het gebouwd is, blijft staan. ‘De grûn is dochs it fêste dat bliuwe moat!’ zegt hij tegen zichzelf.⁴¹⁹ Maar zelfs die staat onder druk als de productiekosten omlaag moeten, er kolchozen komen of criminelen die hele volkeren willen overplanten. In een ultieme poging om troost te vinden roept de dichter uit: ‘Oh, alleen in de Geest kunnen dingen worden bewaard!’ (‘O, allinne yn de Geast kin eat behâlden bliuwe!’).⁴²⁰ Er is een plek waar het allemaal voortleeft, lijkt hij te suggereren, namelijk in de Geest. Hier wordt zichtbaar dat Postma’s poëzie geworteld is in een diepgeworteld conservatisme. De moderniteit en alles wat daarbij komt kijken, wordt ervaren als een onheilspellende bedreiging voor datgene waar de dichter het meest van hield: het Friese land.

In dit verlies lijkt Postma echter te berusten, nergens is er aanzet tot politiek handelen voor behoud. Die berusting vindt hij in de al-geest. Op die manier werkt Postma’s idee van de al-ziel eerder verlamdend dan ecokritisch: het Friese landschap heeft geen toekomst in de realiteit. Het idee van een allesomvattende ziel waarin alles kan blijven bestaan, plaatst Friesland buiten ruimte en tijd. Bedreigingen van buitenaf (‘de kolchozen’, ‘de misdiedigers’) zullen niet in de Geest bewaard blijven. Met andere woorden, deze Geest is een

⁴¹² ‘Fan fuorgen en sleatswallen’ (1949) *Sf*, 300.

⁴¹³ ‘Niet met het lied van de leeuwerik en de bloei van hagedoorn – dat kan iedereen wel’, *ibidem*.

⁴¹⁴ *Ibidem*.

⁴¹⁵ *Ibidem*.

⁴¹⁶ ‘Greppels en slootkanten geven aan het Friese land haar vorm’, *ibidem*.

⁴¹⁷ ‘Naar de greppels buigen de akkers toe, naar de sloten de gewenten’, *ibidem*.

⁴¹⁸ ‘Het zal bestaan zeg je’, *ibidem*.

⁴¹⁹ ‘De grond is toch het vaste wat blijven moet!’, *ibidem*.

⁴²⁰ *Ibidem*.

toevluchtsoord waar de dichter naar eigen belang datgene kan bewaren wat hij koestert. Die al-geest functioneert voor Postma als de ultieme vlucht uit de realiteit. In zijn vroege gedichten is Friesland nog de plek van zijn poëtische bezieling, om het geluk van zijn jeugd her te beleven. Als zijn beeld van Friesland steeds minder strookt met de realiteit, zoekt Postma zijn uitvlucht in de al-ziel, waar alles bewaard kan blijven. Postma weigert hiermee de verandering van het Friese land, waardoor het geen toekomst heeft.

5.6 *Fan wjerklank en besinnen* (1957)

Fan wjerklank en besinnen is de laatste bundel die van Postma is verschenen. De dichter is op dat moment al 89 jaar en veel gedichten uit deze bundel blikken terug op zijn dichterschap. Net zoals in de eerdere bundels benadrukt Postma zijn bescheiden dichterschap, beperkt tot zijn directe geboortestreek en vooral gericht op de liefde voor de natuur. Al zijn levensvreugde ging uit naar de natuur:

Al myn libbens freugden sitte yn de prunusbeam mei in
inkeld giel blêd dat trillet,
Yn de wolken dy't út it suden it loftrum lâns skowe,
Yn de blommen fan de attinsje dêr de sinne op skynt:
It is de ljochtskyn fan it wetter dat yn de leie stiet,
De tyljens geur fan de rûchskerne yn it foarjier,
It sjongende lûd fan de rotgânzen op de waard.⁴²¹

Een dergelijke oprechte natuurliefde is bij weinig andere dichters te vinden, zo stelt Postma in 'Natoer en Kultuer'.⁴²² Hij voelde zich één met de Friese weide en niets heeft hij dieper lief gehad als haar: 'Ien mei de Fryske greide bin ik en neat haw ik leaf hân as dy.'⁴²³ En hoewel hij geen stadsman is die kan zingen van het mooie weer bij droogte, zal niemand zal zo aangedaan zijn door de natuur als hij: 'Mar net ien sil it sa oangean as al it goede op jin takomt.'⁴²⁴ Zoals hij over de natuur dichtte, zo heeft geen Marsman het Hollandse laagland bemind, zo stelt Postma verder. De enige dichters die de liefde voor natuur volgens Postma oprecht konden verwoorden waren Dickinson en Keats:

Dêrfoar moat ik nei de bijen fan Emily Dickinson ta,
Of ik moat Keats ha, as er op in opstap springt om de flood fan it lân te sjen.⁴²⁵

⁴²¹ 'Alle vreugden van mijn leven zitten in de prunusboom met een enkel geel blad dat trilt,/ In de wolken die uit het zuiden langs het luchtruim schuiven,/ In de bloemen van de hortensia waar de zon op schijnt:/ Het is de lichtglans van het water dat in de slenk staat,/ De welige geur van de mestvaalt in het voorjaar./ De zangerige roep van de rotganzen op het wad.', 'Al myn libbens freugden' (1951) *Sf*, 376. Vertaling Jabik Veenbaas.

⁴²² 'Natoer en Kultuer' (1954) *Sf*, 323.

⁴²³ Ibidem.

⁴²⁴ 'Maar niet één zal het zo aangaan als het goede op zich toekomt', ibidem.

⁴²⁵ 'Daarvoor moet ik naar de bijen van Emily Dickinson toe/ Of ik moet Keats hebben, als hij op een opstap springt om de vloed van het land te zien.', ibidem.

Met die natuurliefde hielp hij de wereld niet vooruit: ‘Der giet de wrâld net mei foarut’.⁴²⁶ Daarvoor is ‘agressie’ nodig.⁴²⁷ Als dichter loopt hij achter, een vriend noemde zijn poëzie ‘archaïsche cultuur’.⁴²⁸ In ‘Dichters’ (1950) verdedigt hij zichzelf.⁴²⁹ Hij noemt twee soorten dichters: de eersten willen het niet waarneembare beschrijven (‘Mei wyn en see woll’ hja it beneame.’). De tweede dichters zijn gericht op de aarde: ‘Oaren sizz’ ierde en dy is har dreamen.’⁴³⁰ De eersten worden over het algemeen als grote dichters beschouwd, want het noemen van het onzichtbare is het hoogst haalbare. Maar de tweede soort dichters ziet Postma als zijn vrienden, want zij hebben net als de dichter de aarde lief: ‘want leaf haw ik d’ierde as draachster en boarne’.⁴³¹ Hiermee laat Postma opnieuw zien dat voor hem als dichter het benoemen van de aardse realiteit het belangrijkste was, niet dat wat er mogelijk achter zit; het onzichtbare. Postma voelt dan ook een groot verdriet bij het idee dat hij die aarde straks zal verlaten: ‘En it swierste is my it drôf ferlitten’.⁴³²

Juist door zijn bescheiden positie als Friese dichter had hij oog voor de natuur en kon hij zich verbinden aan de aarde. In ‘Provinsjalistysk’ stelt Postma dat hij niet geprobeerd heeft om ‘folkloristische of provincialistische tradities te verbreken’.⁴³³ Hij is maar een stukje provincie, een atoompje in het heelal, en folklore is zijn ‘kostelijkste spize’ geweest.⁴³⁴ Maar vanuit die provinciale positie kon hij de aarde benoemen als voedster en bron: ‘Mar dêrút wei haw ik de ierde beneame kinnen as fiedster en boarne’.⁴³⁵ Eenzelfde gedachte zit in het gedicht ‘Sa’n libben’.⁴³⁶ Ook hier benoemt Postma zichzelf tot een klein dichter (‘ik bin mar lyts’).⁴³⁷ Friesland is echter ook maar klein en voor een heldendicht heeft het helemaal geen plek: ‘Mar Fryslân is, myn freonen, ek mar lyts/ En foar in heldendicht hat it gjin stal.’⁴³⁸ Daarom heeft Postma gedicht over alledaagse dingen: een man op het erf, een jongen aan de zeedijk en de aarde als ‘draagster-moeder’:

⁴²⁶ ‘Der giet de wrâld net mei foarut’ (1953) *Sf*, 317.

⁴²⁷ Ibidem.

⁴²⁸ ‘argayske kultuer’, ibidem.

⁴²⁹ ‘Dichters’ (1950) *Sf*, 305.

⁴³⁰ ‘Met wind en zee willen zij het benoemen’, ‘Anderen zeggen aarde en die is hun dromen’, ibidem.

⁴³¹ Ibidem.

⁴³² ‘En het zwaarste is mij het droef verlaten’, ibidem.

⁴³³ ‘Nee ik haw net folle war dien om ‘provinsjalistyske en folkloristyske tradysjes’ te ferbrekken;’, ‘Provinsjalistysk’ (1951) *Sf*, 378.

⁴³⁴ ‘kostelijkste spijs’, ibidem.

⁴³⁵ Ibidem.

⁴³⁶ ‘Sa’n libben’ (1954) *Sf*, 321.

⁴³⁷ Ibidem.

⁴³⁸ Ibidem.

Wat ik beneamd haw is in minske op 'n hiem,
In feint oan 'e seedyk; de ierde as draachster-mem.⁴³⁹

Het was voor Postma niet nodig om naar Perzië of Arabië te reizen en woestijnen en oceanen zijn hem vreemd gebleven, want juist door een lokale binding met de aarde kon hij over de grenzen van tijd en ruimte rijken: 'En in inkele kear haw ik my fierder bejaan doaren yn al-siele' / grut domein.'⁴⁴⁰ Zittend achter het raam als een oude man, met zijn twee wandelstokken naast zich, is hij nu meer dan ooit op de plaats toegewezen, maar vanaf die plek komt het geluk van de natuur tot hem: 'En de wyn, dy't fan de ierde is, bringt my it libben bewegen fan de beamtûken.'⁴⁴¹ In dit gedicht wordt de waarde van het provinciale perspectief benadrukt. Het geluk zit in de wiegende takjes van de rozenboom en de warme zonnestrallen.

Postma geeft toe dat hij misschien ouderwets was ('archaisch'), dat hij de wereld niet vooruit hielp, en dat hij niet prak met folkloristische tradities. In de vijftig jaar dat hij dichtte heeft hij slechts een cirkel getrokken rondom de Cornwerder toren, en enkel wat daarbinnen ligt in zich opgenomen.⁴⁴² Die provinciale positie zorgde er echter voor dat Postma bewust leefde met de aarde. Het dichtbij de aarde zijn is voor Postma belangrijker dan vooruitgang of vernieuwing. Uit Postma's poëzie blijkt een behouden, anti-mondiale, anti-vooruitgangsmentaliteit. Aan Friesland heeft de dichter genoeg. Niet omdat Postma weinig verlangde, maar omdat juist de kleine dingen het grote levensgeluk kunnen schenken. Met die houding spreekt Postma de 'dichtergeneraasjes' aan, die geïnteresseerd waren in het 'magisch realisme'.⁴⁴³ Postma zit in een greppel tussen heen en weer wiegende boterbloemen, terwijl hij verderop de boeren en hun paarden in zich opneemt. En dan roept de dichter aan het eind van het gedicht uit: 'Wat sizzen jimme fan dizze libbens-oade? / Fleantugen raze oer my hinne en fine wylgeplúskes sweve by my lâns./Fryslân! De wrâld!'⁴⁴⁴ Deze aardse realiteit – Friesland – is pas echt magie, zo lijkt hij hier te willen suggereren.

Aan het eind van zijn lange leven gaat Postma zich steeds meer zorgen maken over de toekomst van het Friese platteland. Deze angst zat al in *FIFI* en in 'Fan fuorgen en sleatswallen', maar wordt aan het eind van zijn leven explicieter en ook verbonden aan de

⁴³⁹ 'Wat ik benoemd heb, is een mens op het erf./ Een jongen op de zeedijk; de aarde als draagster-moeder', 'Sa'n libben', 321.

⁴⁴⁰ 'En een enkele keer heb ik mij verder durven begeven in al-ziel/ groot domein', 'Provinsjalistysk', 378.

⁴⁴¹ 'En de wind, die van de aarde is, brengt mij het levend bewegen van de boomtakken.', ibidem.

⁴⁴² 'In sirkel haw ik lutsen om de Koarnwerter toer hinne./ En wat der binnen lei fan it âlde Wildenge haw ik ôfrûn en belibbe.', 'Natoer en Kultuer', 323.

⁴⁴³ 'Gers helje' (1951) *Sf*, 306.

⁴⁴⁴ 'Wat zeggen jullie van deze levensode? Vliegtuigen razen over mij heen en fijne wilgenpluisjes zweven bij mij langs. Friesland! De wereld!', ibidem.

toekomst van zijn poëzie. Zo vraagt de dichter in ‘As Fryslân in yndustrylân wurdt’ zich af waar hij met zijn ‘agrarisich verzen’ heen moet als Friesland een industrieland wordt (‘Fryslân, sizze hja, sil ek in yndustrylân wurde moatte./ Wêr bliuw ik dan mei dat ‘agrarysk’ fersespul,’).⁴⁴⁵ Van de industrie kan Postma niet zingen, hooguit van een maai- of dorsmachine: ‘By my gjin al mar klopjen en winteljen./ Op syn heechst it fallen fan in heiblok wêr Evert syn kistwurk hat,/ Op syn heechst in mean- of terskmaschine;’.⁴⁴⁶ Technologie is in die mate geoorloofd als het past in Postma’s beeld van boerenarbeid zoals hij dat kent uit zijn jeugd. In het gedicht vraagt hij zich af welke mensen zijn gedichten blijven lezen, als iedereen in de fabriek gaat werken. Wellicht kan hij schrijven voor de recreant: ‘Miskien soe dy ‘rekreasje’ fan har dy minsken noch wat/ tichter by my bringe kinne’.⁴⁴⁷ Hij hoopt dat de recreant oog heeft voor de oude terpen: ‘En it soe wêze kinne dat hja op de klaai eat fan myn âlde terpbuorrens te sjen krigen.’⁴⁴⁸ Maar dan herinnert hij zichzelf dat de recreatie niet geïnteresseerd is in de Friese historie, maar enkel in het natuurlandschap (‘Mar dy rekreasje giet meast út nei see en loft!’).⁴⁴⁹ Gelukkig heeft de dichter ook de gezongen van de zee: ‘Dy see hat my ek fêsthâlden, myn gedichten sprekke dêr fan,/ Fan skippen en weagen, fan wyn en tij;’.⁴⁵⁰ Op die manier is er mogelijk nog hoop voor Postma’s gedichten.

In ‘In nije tiid’ is die hoop voor zijn gedichten echter verdwenen.⁴⁵¹ In het gedicht uit Postma voor het eerst een ecologische zorg over het Friese landschap. Het gedicht bekritiseert de Amerikaanse landbouw en veehouderij, die wat betreft schaalvergroting en industrialisatie voorliep op de Friese. Postma leest in de krant over Tsjalling fan der Fear en diens broer Piter die naar Amerika vertrokken zijn en daar op een Amerikaanse manier aan het boeren zijn. Samen hebben ze maar liefst duizend koeien, die ze elke dag bij moeten voeren omdat ze niet genoeg grasland hebben (‘op in keale lape grûn/ dêr’t gjin spruseltsje gers op te sjen is’).⁴⁵² Het gedicht heeft oog voor internationale ontwikkelingen die ook in Friesland zullen volgen. Hiermee erkent het dat Friesland is verbonden met andere plaatsen en niet langer een geïsoleerde pastorale idylle is waar hij op zondagen naar terug kan keren om zijn geluk te vinden. Deze grootschalige landbouw betekent een aantasting van de biodiversiteit en dat baart Postma zorgen. Als dichter, die het land niet kent als hij het niet levend in de handen voelt, kan Postma van ‘zo’n levende fabriek’ niet dichten:

⁴⁴⁵ ‘As Fryslân in yndustrylân wurdt’ (1962) *Sf*, 399.

⁴⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁴⁸ ‘En het zou kunnen dat ze iets van mijn oude terpbuurschap op de klei te zien kregen.’, *ibidem*.

⁴⁴⁹ ‘Maar de recreatie gaat het meest uit naar de zee en de lucht!’, *ibidem*.

⁴⁵⁰ *Ibidem*.

⁴⁵¹ ‘In nije tiid’ (1960) *Sf*, 392.

⁴⁵² *Ibidem*.

En ik dan dy't it lân net koe as er it gers net libben yn 'e hannen fiede!
Dy't net bûten de stêd wêze kin as it fjild dêr sa toar en deadsk hinne leit;
Dy't dichtsje moast, as de oere der wie, fan syn lân dat bloeide en fan alles dat dêr ta berte en
stjerren kaam.
It moat in oaren ien wêze as ik, dy't fan sa'n libben fabryk sjonge kin.⁴⁵³

Het gedicht laat zien hoezeer Postma zijn dichterschap verbonden zag met het landschap en hoe zijn dichterschap onmogelijk wordt als dat landschap niet meer bloeit. De directe zorg over de biodiversiteit en de kritiek op de agrarische sector kan gelezen worden als ecokritisch, hoewel de zorg zich eerder richt op een esthetische bezwaar en de bedreiging van zijn dichterschap dan op een ethisch bezwaar tegen de intensieve veeteelt.

⁴⁵³ 'En ik dan die het land niet kende als hij het gras niet levend in de handen voelde!/ Die niet buiten de stad kan zijn als het veld er zo droog en dor bij ligt;/ Die dichten moest, als de tijd er was, van zijn land dat bloeide en van alles dat daar geboren werd en stierf./ Het moet een ander zijn als ik, die van zo'n levende fabriek zingen kan.', 'In nije tiid', 392.

6. Conclusie

Deze scriptie begon met de constatering dat er binnen Friesland een toenemende zorg is over de biodiversiteit van het Friese landschap. Deze milieuzorgen vertalen zich ook naar de Friese literatuur en het culturele programma van de provincie. Het Friese landschap wordt gezien als een belangrijk onderdeel van de Friese identiteit. Het verlies van het traditionele landschap wordt dan ook ervaren als een bedreiging van de Friese identiteit. Deze relatie tussen culturele identiteit en landschap is eerder beschreven voor culturen, met name voor andere minderheidsculturen. Eerder wees Christopher Schliephake al op de relevantie om ecokritiek – het onderzoek naar de representatie van natuur in literatuur – te verbinden met culturele geheugenstudies. Zodoende dringt zich de vraag op hoe er in het verleden in Friese poëzie geschreven is over het Friese landschap, hoe het landschap verbonden is met de Friese identiteit, en vooral hoe we dat in een wereld van onomkeerbare klimaatverandering vanuit een ecokritisch perspectief moeten begrijpen. In deze scriptie is deze verbinding van identiteit, plaats en landschap onderzocht aan de hand van de poëzie van Obe Postma, Frieslands meest canonieke dichter en nog altijd een inspiratiebron voor hedendaagse Friese schrijvers. De hoofdvraag van deze scriptie was daarbij: *Hoe verhouden Friese identiteit en natuurverbeelding zich tot elkaar in Obe Postma's poëzie en hoe kan deze begrepen worden vanuit een ecokritisch perspectief?*

Om de relatie tussen identiteit en ecologie te onderzoeken heb ik de begrippen ‘plaats’ en ‘pastorale’ als leidend genomen in de bespreking van zowel de ecokritiek als Friese cultuur. Plaats en de pastorale zijn twee natuurbeelden die door de jaren heen centraal zijn komen te staan binnen het ecokritische literatuuronderzoek. Omdat Postma's poëzie ondenkbaar is zonder Friesland, ben ik eerst nagegaan hoe binnen de ecokritiek is nagedacht over plaatsverbondenheid in literatuur. Plaats, zo bleek, gaat vaak gepaard met de pastorale verbeelding. Beide beelden zijn zowel gevierd binnen de ecokritiek vanwege een vermeende ecologische uitwerking alsook bekritiseerd vanwege meer regressieve uitwerkingen zoals nationalisme en xenofobie. Tot slot ben ik tot een heroverweging gekomen van plaatsverbondenheid, door plaats in verbinding te zien met andere plaatsen en voor te stellen als proces, in plaats van een onveranderlijke eenheid.

In hoofdstuk 3 heb ik beargumenteerd dat de beelden ‘plaats’ en de ‘pastorale’ ook een belangrijke rol spelen in de Friese cultuur. Minderheidsculturen hebben vaak meer aandacht voor de eigen plaats, die ze proberen te verdedigen tegenover de vaak meer verstedelijkte dominante cultuur. Daarbij wordt een beroep gedaan op een zogenaamd meer authentieke en

natuurlijke plattelandsidentiteit om de eigen identiteit te legitimeren. Zo construeerde de Friese burgerij in de negentiende eeuw een pastoraal beeld van Friesland als een oeroude plattelandsprovincie tegenover het verstedelijkte Holland. Dit beeld zet de Friese cultuur op gespannen voet met modernisering, omdat die een bedreiging vormt voor het authentieke beeld van Friesland. Dit leidt er toe dat er vastgehouden wordt aan een gemusealiseerd beeld van het Friese landschap dat niet meer overeenkomt met de werkelijkheid. Tegelijkertijd, zo laten inzichten uit de ecokritiek zien, kan de herinnering aan betere tijden van milieuomstandigheden ook aanzetten tot activisme. Bovendien kan de literaire verbeelding van plaatsverbondenheid, mits deze dynamisch en relationeel wordt voorgesteld, bijdragen aan het besef dat de menselijke geschiedenis is ingebed in een natuurlijke geschiedenis en natuur en cultuur één zijn.

In de analyse heb ik onderzocht in hoeverre Postma's verbeelding van plaats gepaard gaat met de pastorale verbeelding, en in hoeverre dit een regressieve, dan wel ecologische uitwerking heeft in Postma's poëzie. De analyse laat zien dat beide uitwerkingen zichtbaar zijn in Postma's poëzie. Ik concludeer dat Postma's poëzie als een vorm van proto-ecologische poëzie kan worden beschouwd, omdat Postma de aarde in zijn poëzie centraal zet. Zijn poëzie verwoordt een nederig verlangen om zich te verbinden aan de aarde en op die manier één te worden met het Friese landschap. Dit maakt hij werkzaam door het dichterlijk personage dichtbij de grond te plaatsen, alsof hij de aarde wil inkruipen, en juist de lage natuurlijke begroeiing te beschrijven. Vanuit die positie laat de dichter het landschap spreken en neemt hij dat gedetailleerd in zich op. Op die manier zoekt Postma de extase van de eenwording met het landschap, waarbij het dualisme tussen mens en cultuur even verdwijnt. Soms wordt het menselijk perspectief zo ver los gelaten dat het menselijk subject uit zijn gedichten verdwijnt en het landschap of de elementen in het landschap op zichzelf komen te staan. De dichter benadrukt bovendien zijn kleinheid ten opzichte van de aarde, en op sommige plaatsen leidt dit nederige perspectief tot een kritiek op diegenen die denken de natuur te kunnen beheersen. De Friese identiteit speelt in deze natuurverbeelding een belangrijke rol. Postma benadrukt herhaaldelijk dat hij door zijn bescheiden positie als Fries dichter zich kon verbinden met de aarde.

Volgens de pastorale traditie benadrukt Postma in zijn poëzie een harmonisch samenzijn van mens en natuur die de verbondenheid van mens en natuur benadrukt, alsook de afhankelijkheid van de mens van de aarde. De nadruk op de geschiedenis in het Friese landschap geeft blijk van een inbedding van de mens in dat landschap. Heden en verleden vloeien in Postma's poëzie samen, waardoor zijn poëzie getuigt van een circulaire

tijdsbeleving. Daarmee staat zijn poëzie haaks op de lineaire tijdelijkheid van de moderniteit en vooruitgang. Hiermee verbeeldt Postma bovendien een tijdelijkheid die verder reikt dan een enkel mensenleven; Postma ziet zichzelf als onderdeel van een groter geheel, een grotere levensstroom. Deze pastorale verbeelding van het landschap kan verbonden worden met Postma's Friese identiteit: als Fries dichter zat hij vast aan het 'verleden en het Friese voelen', en op die manier kon hij niet anders dan dichten over het Friese verleden en het platteland.

Deze kenmerken van Postma's poëzie kunnen in verband worden gebracht met de poëzie die door vroege ecocritici in de jaren negentig werd gewaardeerd. Postma's zoeken naar eenwording met de natuur en zijn diepe aandacht voor plaats is vergelijkbaar met de kenmerken die Jonathan Bate in de poëzie van William Wordsworth waardeerde:

The word 'ecology' is ultimately derived from the Greek oikos and logos. What Wordsworth has produced here is a logos of the oikos, the home. Man has come home to nature and the place takes on a wholeness, a unity that is entire. The text stands as a paradigm for what Karl Kroeber calls, in a fine phrase, 'ecological holiness'.⁴⁵⁴

Postma's poëzie verwoordt de aarde als zijn thuis, een goede moeder waaruit hij, net zoals de bloemen in het veld is voortgekomen. De dichter is doordrongen van het besef een intrinsiek onderdeel van de natuur te zijn en ervaart dat in zijn poëzie soms letterlijk aan den lijve. Samen vormen de mens en de natuur één grote harmonische eenheid en in zijn poëzie zoekt hij dat overweldigende besef één te zijn met alles wat op aarde is.

Hoewel Postma's poëzie volgens de vroege ecokritiek misschien als ecologisch gelezen kan worden, laat zijn poëzie volgens de nieuwste inzichten geen ecokritische potentie zien. Zijn poëzie slaagt er niet in om de regressieve zijde van plaatsverbondenheid en de pastorale te doorbreken. Hoewel Postma's landschapsverbeelding vaak lokaal bepaald is, extrapoleert hij die beleving in veel gedichten naar een groter idee van Friesland. Op die manier plaatst hij zijn aardse verbinding tegelijkertijd ook in een nationaal kader. Hierdoor leent zijn poëzie zich gemakkelijk voor een Fries-nationalistische leeswijze en daarmee voor Fries-nationalistische sentimenten. Zijn poëzie pleit voor een geworteldheid van het volk en beschrijft dat volk in essentialistische termen, zoals de eenvoudige volksaard. Het is bovendien onduidelijk of Postma de industrialisering als bedreiging zag voor de natuur en het landschap – waarin dan een ecokritische kritiek zou schuilen – of als bedreiging voor zijn geliefde Friesland. Zo betreurt de dichter niet zozeer de komst van de afsluitdijk omdat die een ecologische schade heeft aangericht, maar eerder omdat met het afsluiten van de zee een

⁴⁵⁴ Jonathan Bate, *Romantic Ecology*, 103.

einde is gekomen aan het ‘nederige’ boerenwerk, en daarmee een einde aan de Friese boerencultuur.

Daarnaast beantwoordt Postma’s poëzie sterker aan de sentimentele pastorale dan aan de complexe pastorale. Zijn poëzie is in het algemeen meer bevestigend dan uitdagend. Zoals Postma zelf benadrukte heeft hij geen poging gedaan om ‘folkloristische tradities’ te doorbreken in zijn poëzie. Uiteindelijk gaat het in zijn poëzie niet om de natuur, maar om het menselijke gevoel dat hij daaraan verbindt. Door het landschap in zich op te nemen, krijgt hij toegang tot het geluk van zijn jeugd. De natuur is voor Postma een troostende moeder die een gevoel van veiligheid en geborgenheid geeft. Hiermee erkent zijn poëzie niet dat natuurlijke processen ook wreed, veranderlijk en onkenbaar kunnen zijn. De verbeelding van het platteland als belichaming van het verleden geeft zijn poëzie bovendien een nostalgisch karakter. Het houdt een gesimplificeerd beeld van het platteland in stand, waar generaties eeuwenlang zwoegen, met de natuur als een stabiele achtergrond. Dit idee van de natuur en het boerenwerk als een hoogst vanzelfsprekend iets maakt uitbuiting van beide mogelijk. Postma’s liefde voor Friesland en het landschap schuilt in het blijvende, het vaste er aan. Dit is uiteindelijk contraproductief omdat het geen inzichten geeft over hoe om te gaan met (klimaat)veranderingen.

De toekomst ervaart de dichter dan ook als bedreigend. Als het sentimentele pastorale beeld van Friesland onhoudbaar wordt door de verdergaande modernisering, zoekt Postma de ultieme uitvlucht in de al-ziel waar alles bewaard kan blijven wat de dichter behaagt. Zijn poëzie zet niet aan tot actie en neemt geen verantwoordelijkheid voor de mens die de natuur aantast. Dit bevestigt dat Postma’s Friesland altijd al een plek was voor zijn dichterlijke bezieling. Op die manier concludeer ik dat Postma’s poëzie als een vorm van proto-ecologische poëzie gelezen kan worden, vanwege de nederige gerichtheid op de aarde en het besef dat alles één is, maar dat zijn poëzie nergens kritisch wordt doordat zijn poëzie de sentimentele pastorale verbeelding van het landschap als eenvoudig, vertrouwd en gericht op het verleden in standhoudt.

Literatuurlijst

- Bate, Jonathan. *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*. Routledge, 1991.
- Bertens, Hans. *Literary Theory: The Basics*. Routledge, 2008.
- Boer, Jantien de. 'Melk, kaas en landschapspijn'. *Leeuwarder Courant*, 11 juni 2016.
<https://lc.nl/friesland/Melk-kaas-en-landschapspijn-21416616.html>.
- Boorsma, Pier, Teake Oppewal en Geertrui Visser (red.). *Spiegel van de Friese poëzie*. Meulenhoff, 2008
- Bracke, Astrid. 'Ecocriticism and the Contemporary British Novel'. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, 2012. <https://hdl.handle.net/2066/99163>.
- Breuker, Philippus H. *Obe Postma als auteur van het sublieme*. Fryske Akademy, 1996.
- Breuker, Philippus H. 'It godlike fan dream en sinnen: In ynlieding op de *Samle fersen* van Obe Postma'. In Obe Postma, *Samle fersen*. Tineke Steenmeijer-Wielenga (red.). Friese Pers Boekerij, 2005, 499-576.
- Breuker, Philippus H. *Obe Postma als auteur van het sublieme*. Fryske Akademy, 1996.
- Breuker, Philippus H. 'Obe Postma, dichter van de sublieme ervaring'. In Philippus H. Breuker en Jan Gulmans (red.). *De dichters en de filosofen: Wijsgerige aspecten van de poëzie in Nederland rond 1900*. Friese Pers Boekerij, 2008: 103-128.
- Bruinsma, Ernst, Alpita de Jong en André Looijenga (red.). *Swallows and floating horses. An Anthology of Frisian Literature*. Francis Boutle Publishers, 2008.
- Buelens, Geert. 'De mens verandert de harmonieën van de natuur in wanklanken'. *De Groene Amsterdammer* 146 (2022) 4, 50-53.
- Buelens, Geert. 'Laaglandse Luddites: twee eeuwen landleven bij Guido Gezelle en H.H. ter Balkt'. *Gezelliana: kroniek van de Gezellestudie. -Antwerpen, 1989-2014* (2003) 100-127.
- Buell, Lawrence. 'Ecocriticism: Some Emerging Trends'. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences* 19 (2011) 2, 87-115.
- Buell, Lawrence. *The environmental imagination: Thoreau, Nature writing, and the Formation of American Culture*. Harvard University Press, 1995.
- Buell, Lawrence. *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Wiley-Blackwell, 2005.

- Buell, Lawrence. 'Uses and Abuses of Environmental Memory'. In Steven Hartman (red.), *Contesting Environmental Imaginaries: Nature and Counternature in a Time of Global Change*. Studies in Environmental Humanities 4 (2017) Brill, 95-116.
- Buell, Lawrence. *Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond*. Harvard University Press, 2001.
- Christine Gerhardt, 'Often seen - but seldom felt': Emily Dickinson's Reluctant Ecology of Place'. *The Emily Dickinson Journal* 15 (2006) 1, 56-78.
- Clark, Timothy. *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*. Cambridge University Press, 2011.
- Clark, Timothy. *The Value of Ecocriticism*. Cambridge University Press, 2019.
- Corporaal, Joke. *Zolang de boom bloeit. Korte geschiedenis van de Friese literatuur*. Bornmeer/Tresoar, 2018.
- Dam, Mariska van. *Boeren, burgers en de kunstenaar. Een posture-analyse van Richard Minne (1891-1965)*. Bachelorscriptie Universiteit Utrecht, 2019.
<https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/33082>.
- Denvir, Gearoid. 'From Inis Fraoigh to Innisfree... and back again? Sense of place in poetry in Irish since 1950'. *The Yearbook of English Studies* 35 (2005), 107-130.
- Filipova, Lenka. *Ecocriticism and the Sense of Place*. Routledge, 2021.
- Frouws, Jaap. 'The Contested Redefinition of the Countryside: An Analysis of Rural Discourses in the Netherlands'. *Sociologia Ruralis* 38 (1998) 1, 54-68.
- Garin, Louisa. *Ecology and Modern Scottish Literature*. Edinburgh University Press, 2008.
- Garrard, Greg. *Ecocriticism*. Routledge, 2004.
- Gerbrandy, Piet, 'De wyn fan Fryslân: Over het houden van een lezing voor het Obe Postma Selskip'. *Wjerklank* 23 (2021), 4-13.
- Gezelle Meerburg, Babs. 'De binding verbroken'. Van 1945 tot eind jaren zestig'. In Teake Oppewal, Babs Gezelle Meerburg, Jelle Krol en Tineke Steenmeijer-Wielenga (red.). *Zolang de wind van de bomen waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*. Uitgeverij Bert Bakker, 2006, 131-171.
- Gifford, Terry. *Pastoral*. Routledge, 1999.
- Gifford, Terry. 'Pastoral, Anti-Pastoral and Post-Pastoral as Reading Strategies'. In Scott Slovic (red.). *Critical Insights: Nature and Environment*. Salam Press, 2012, 42-61.
- Glotfelty, Cheryll en Harold Fromm (red.). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. University of Georgia Press, 1996.

- Heise, Ursula K. *Sense of Place and Sense of planet: The Environmental Imagination of the Global*. Oxford University Press, 2008.
- Howard, June. *The Center of the World: Regional Writing and the Puzzles of Place-Time*. Oxford University Press, 2018.
- Janssen, Caspar. 'Nog even en de grutto is verleden tijd'. *de Volkskrant*, 7 november 2015. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/nog-even-en-de-grutto-is-verleden-tijd~b4bcd32f/>.
- Jarvis, Matthew. *Welsh Environments in Contemporary Poetry*. University of Wales Press, 2008.
- Jensma, Goffe. 'Hoe Geert Mak in Jorwerd kwam. Verleden en toekomst van het Nederlandse platteland'. *De Gids* 160 (1997) 6, 466-470.
- Jensma, Goffe. *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Fryske Akademy, 1998.
- Jensma, Goffe. 'Fryske literatuer en Fryske identiteit'. *De Moanne* 5 (2007) 7, 14-16.
- Jensma, Goffe. 'Kangoeroe naast kieviet. Over beeldvorming en overdracht van Friese cultuur en geschiedenis'. *It Beaken* 70 (2008) 1/2, 23-40.
- Jensma, Goffe. 'Plat land, diepe geschiedenis. Friesland als trauma'. *De Vrije Fries* 90 (2010) 207-222.
- Jensma, Goffe. 'Passagieren op een veer: Literatuurgeschiedenis van Friesland anno 2009'. In Piter Boersma, Goffe Jensma en Reinier Salverda (red.). *Philologia Frisica. Anno 2008*. Afûk/Fryske Akademy, 2012, 185-202.
- Jensma, Goffe. 'Ritual walks, chronotopic moves: A few remarks on Obe Postma's poetics'. In Piter Boersma, Goffe Jensma en Reinier Salverda (red.). *From West to North Frisia: A Journey along the North Sea Coast. Frisian studies in honour of Jarich Hoekstra*. Nowele Supplement Series 33 (2022) John Benjamins, 161-178.
- Kennedy-Andrews, Elmer. *Writing Home: Poetry and Place in Northern Ireland, 1968-2008*. Boydell & Brewer, 2008.
- 'Kening fan 'e Greide'. 2012. <https://www.kening.frl>.
- Klumpenhower, Henry. 'The Idiocy of Rural Life: Boerenrock, the Rural Debate and the Uses of Identity'. In Richard A. Young (red.). *Music, popular culture, identities*. Brill, 2002, 137-163.
- Krol, Jelle. *Minority Language Writers in the Wake of World War One*. Palgrave Macmillan, 2020.

- Kuiper, Elmar. 'Myn lân'. *Kening*, 15 maart 2016. <https://www.kening.frl/myn-lan-gedicht-van-elmar-kuiper/>.
- Latour, Bruno. *Down to Earth*. John Wiley & Sons, 2018.
- Lidström, Susanna en Greg Garrard. 'Images adequate to our predicament': Ecology, Environment and Ecopoetics'. *Environmental Humanities* 5 (2014) 1, 35-53.
- Looper, Bert. *Hier ligt de zee: over taal, kunst, landschap en Friese identiteit*. Bornmeer, 2017.
- Martens, Reuben en Pieter Vermeulen, 'Ecokritiek/Ecocriticism'. In Inge Arteel en Bruno Forment (red.). *Literature and Music*. Academia Press, 2018, 103-108.
- Marx, Leo. *The Machine in the Garden: Technology and the Pastoral Ideal in America*. Oxford University Press, 1964.
- Meer, Geart van der. 'Fier haw ik myn dreamen weide / En de himmel iepen sjoen'. In Tineke Steenmeijer-Wielenga en Geart van der Meer, *Obe Postma: In libben dat bloeide nei syn aard*. Elikser Uitgeverij, 2017, 251-404.
- 'Meer molens op land toch weer in beeld'. *Leeuwarder Courant*, 20 mei 2018. <https://lc.nl/friesland/Meer-molens-op-land-toch-weer-in-beeld-23196445.html>.
- Metz, Eric. 'De natuur is een tempel. Literatuur en ecokritiek.' *Vooys* 33 (2015) 3, 39-47.
- Morton, Timothy. *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Harvard University Press, 2009.
- Newman, Lance en Laura Walls. 'Cosmopolitics and the Radical Pastoral: A Conversation with Lawrence Buell, Hsuan Hsu, Anthony Lioi, and Paul Outka'. *Journal of Ecocriticism* 3 (2011) 2, 59-60.
- O'Dea, Dathalinn Mary. *The Afterlives of the Irish Literary Revival*. Proefschrift Boston College, 2014. <http://hdl.handle.net/2345/bc-ir:104356>.
- Oenema, Rixt. 'De landschapspijn van Friese dichters'. *Leeuwarder Courant*, 7 april 2018. <https://lc.nl/friesland/De-landschapspijn-van-Friese-dichters-23073531.html>.
- Oppewal, Teake. 'Het perk uitgezet'. In Teake Oppewal, Babs Gezelle Meerburg, Jelle Krol en Tineke Steenmeijer-Wielenga (red.). *Zolang de wind van de bomen waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*. Uitgeverij Bert Bakker, 2006, 11-19.
- Peeren, Esther. 'Inleiding: het platteland – de idylle voorbij?'. *De Nederlandse boekengids* 21 (2022) 75, 4-5.
- Peeren, Esther en Irina Souch. 'Romance in the cowshed: Challenging and reaffirming the rural idyll in the Dutch reality TV show Farmer Wants a Wife'. *Journal of Rural Studies* 67 (2019) 37-45.

- Ploeg, Durk van der. ‘‘It ljocht de krêft dy't alles driuwt’ It klimaat yn 'e poëzij fan Obe Postma’. *Trotwaer* 29 (1997) De aktualiteit fan Obe Postma, 24-31.
- Postma, Obe. *Samle fersen*. Samengesteld door Tineke Steenmeijer-Wielenga. Friese Pers Boekerij, 2005.
- Postma, Obe. *Van het Friese land en het Friese leven: een keuze uit de gedichten - Fan it Fryske lân en it Fryske libben*, Philippus H. Breuker (red.) en Jabik Veenbaas (vert.). Meulenhoff, 1997.
- PvdA Súdwest-Fryslân. ‘*Het best voor Súdwest!*’. Verkiezingsprogramma 2022-2026, 2022. [Programma-PvdA-Sudwest-2022-gecomprimeerd.pdf](#).
- Schliephake, Christopher. ‘Literary Place and Cultural Memory’. In Hubert Zapf (red.). *Handbook of Ecocriticism and cultural ecology*. De Gruyter, 2016, 569-589.
- Shoptaw, John. ‘Why Ecopoetry?’. *Poetry* 207 (2016) 4, 395-408.
- Smith, Jos. *The New Nature Writing: Rethinking the Literature of Place*. Bloomsbury, 2017.
- Soepboer, Albertina. ‘These are the Signs to Nature’s Inns - Dit wapen draecht it weardshûs fan Natûr. Obe Postma as oersetter fan Emily Dickinson’. *Trotwaer* 29 (1997) De aktualiteit fan Obe Postma, 84-88.
- Speerstra, Hylke. ‘Dream fan de ljurk’. Van auteur verkregen.
- Steenmeijer-Wielinga, Tineke. ‘Meer literatuur voor meer mensen. Van 1822 tot 1915.’ In Teake Oppewal, Babs Gezelle Meerburg, Jelle Krol en Tineke Steenmeijer-Wielenga (red.). *Zolang de wind van de bomen waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*. Uitgeverij Bert Bakker, 2006, 55-91.
- Steenmeijer-Wielenga, Tineke en Geart van der Meer, *Obe Postma: In libben dat bloeide nei syn aard*. Elikser Uitgeverij, 2017.
- Steenmeijer, Maarten. ‘Het literaire kapitaal van de nieuwe Spaanse literatuur’. *De Gids* 171 (2008) 8, 609-619.
- Stichting Kulturele Haadstêd. ‘Iepen Mienskip Leeuwarden-Ljouwert’s Application for European Capital of Culture 2018’. Stichting Kulturele Haadstêd Leeuwarden-Ljouwert 2018, 2013. <https://assets.citynavigator.nl/kuma/Friesland/uploads/media/58d18402d64e4/v4-online-bid2-lwd2018.pdf>
- Thayer Jr, Robert L. *LifePlace*. University of California Press, 2003.
- Tresoar, ‘Postma, Obe’, 2021. <https://www.sirkwy.frl/index.php/schrijvers-biografieen/100-p/437-postma-obe>.
- Vries, Abe de. *Het goud op de weg. De Friese poëzie sinds 1880*. Bornmeer, 2009.
- Vries, Abe de. *Identiteit & kowesturten. Essays oer Fryske literatuer*. Bornmeer, 2008.

Williams, Raymond. *The Country and the City*. Oxford University Press, 1973.

Zeller, Claudia. 'Kleverig drama: Nieuwe ecokritische perspectieven in de poëzie van Dominique De Groen'. *Internationale Neerlandistiek* 59 (2021) 1, 51-68.